

Барчій І.С., Малаховська Т.О., Переш Є.Ю., Сабов М.Ю., Філеп М.Й.

Системи Tl_2X-BX_2 , Tl_2X-BX ($B - Si, Ge, Sn, Pb$; $X - S, Se, Te$): фазові рівноваги та кристалічна структура проміжних сполук

Ужгород 2019

УДК 546:544.344:548.736(02.064)

С 40

Системи Tl_2X-BX_2 , Tl_2X-BX (В – Si, Ge, Sn, Pb; X – S, Se, Te): фазові рівноваги та кристалічна структура проміжних сполук: монографія / Барчій І.Є., Малаховська Т.О., Переш Є.Ю., Сабов М.Ю., Філеп М.Й. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2019. 100 с.

ISBN 978-617-7333-92-9

Рецензенти:

Федорчук А.О., д.х.н., професор, Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького, м.Львів, Україна

Марцинко О.Є., д.х.н., професор, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, м.Одеса, Україна

*Рекомендовано до друку Вченою радою
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
(протокол № 9 від 17 вересня 2019 року)*

Наукове видання містить відомості щодо фізико-хімічних взаємодій у трикомпонентних системах $Tl-B-X$ (В – Si, Ge, Sn, Pb; X – S, Se, Te), які досліджені авторами та представлені у науковій періодиці. Аналіз характеру взаємодії базується на дослідженні фазових рівноваг вздовж квазібінарних перерізів Tl_2X-BX_2 , Tl_2X-BX , природи проміжних (бінарних та тернарних) сполук, характеру плавлення, формування відповідних твердих розчинів на їх основі та вивченні кристалічної структури. Опис бінарних та тернарних систем містить коротку інформацію щодо типу діаграм стану, можливих фазових перетвореннях та фізико-хімічної взаємодії компонентів, методів дослідження та синтезу.

Рекомендована науковцям, щро працюють у галузі неорганічного матеріалознавства, аспірантам та студентам хімічних спеціальностей.

ISBN 978-617-7333-92-9

© Барчій І.Є., Малаховська Т.О.,
Переш Є.Ю., Сабов М.Ю., Філеп М.Й.,
2019

Зміст

Перелік умовних позначень	5
Вступ	6
1. Бінарні халькогеніди	8
1.1. Халькогеніди Талію	8
1.2. Халькогеніди Силіцію	10
1.3. Халькогеніди Германію	13
1.4. Халькогеніди Стануму	15
1.5. Халькогеніди Плюмбуму	18
2. Системи Tl–B–X (B – Si, Ge, Sn, Pb, X – S, Se, Te)	22
2.1. Потрійні системи Tl–Si–X	22
2.2. Потрійні системи Tl–Ge–X	22
2.3. Потрійні системи Tl–Sn–X	23
2.4. Потрійні системи Tl–Pb–X	24
3. Взаємодія компонентів на квазібінарних перерізах Tl_2X-BX_2 та Tl_2X-BX (B – Si, Ge, Sn, Pb, X – S, Se, Te)	26
3.1. Системи Tl_2X-BX_2	26
3.1.1. Системи Tl_2X-SiX_2	26
3.1.2. Системи Tl_2X-GeX_2	30
3.1.3. Системи Tl_2X-SnX_2	34
3.2. Системи Tl_2X-BX	37
3.2.1. Системи Tl_2X-GeX	37
3.2.2. Системи Tl_2X-SnX	37
3.2.3. Системи Tl_2X-PbX	42
4. Кристалічна структура проміжних тернарних сполук у системах Tl_2X-BX_2 , Tl_2X-BX (B – Si, Ge, Sn, Pb; X – S, Se, Te)	48

4.1. Сполуки типу Tl_4BX_4	50
4.2. Сполуки типу Tl_2BX_3	58
4.3. Сполуки типу $Tl_2B_2X_5$	66
4.4. Сполуки типу Tl_4BX_3	70
Література	76

Перелік умовних позначень

Табл.	–	таблиця
Рис.	–	рисунок
ПГ	–	просторова група
СТ	–	структурний тип
a, b, c	–	параметри кристалічної ґратки
Z	–	число формульних одиниць в елементарній комірці
ДТА	–	диференціальний термічний аналіз
КДТА	–	кількісний диференціальний термічний аналіз
РФА	–	рентгенівський фазовий аналіз
НТМ	–	низькотемпературна модифікація
ВТМ	–	високотемпературна модифікація
$T_{\text{пл}}$	–	температура плавлення
d	–	густина
рент.	–	рентгенівська
експ.	–	експериментальна
Е.Р.С.	–	електрорушійна сила
α_T	–	коефіцієнт термо-ЕРС
ρ	–	питомий опір
σ	–	електропровідність
ZT	–	термоелектрична добротність
НРТР	–	неперервний ряд твердих розчинів
ДКО	–	друге координаційне оточення
No.	–	номер атома у кристалічній структурі
OX	–	ступінь окиснення
SITE	–	кристалографічні позиції атома

Вступ

Одним із основних завдань сучасного неорганічного матеріалознавства є одержання нових функціональних матеріалів з комплексом необхідних і передбачуваних властивостей. Це стимулює науковців до проведення всеохоплюючих досліджень у напрямку синтезу нових тернарних і більш складних неорганічних сполук [1-4]. Основні напрямки одержання нових речовин базується на принципах «хімічного дизайну»:

- варіації та ускладненні складу хімічних сполук;
- одержанні композитних систем на основі твердих розчинів та евтектичних сумішей;
- зміні та оптимізації технологічних умов синтезу сполук.

Наукові роботи в зазначеному напрямку приводять до ускладнення досліджуваних систем і, відповідно, сполук, які в них утворюються. Теоретичне обґрунтування одержання нових речовин, з передбачуваними характеристиками, базується на всебічному вивченні характеру фізико-хімічної взаємодії в багатокомпонентних системах, що дозволяє виявити залежності між складом та властивостями [5]. Поряд із одержанням нових проміжних складних сполук, значна увага приділяється утворенню твердих розчинів на основі вихідних і проміжних фаз, оскільки в області однорідності спостерігається неперервна зміна властивостей від складу, а також встановленню координат нонваріантних рівноваг на основі евтектичних процесів. Це сприяє створенню на їх основі перспективних з практичної точки зору матеріалів з прогнозованими характеристиками [6]. Особлива увага приділяється вивченню кристалічної структури сполук, оскільки електрофізичні, оптичні властивості твердотільних матеріалів дуже чутливі до їх будови – елементів макро- (кристалічної будови, типу хімічного зв'язку) і мікроструктури (ступеня порушення стехіометрії, утворення дефектів).

У багатьох випадках виготовлені на основі складних матеріалів напівпровідникові пристрої за своїми характеристиками переважають

електронні прилади, робочими матеріалами у яких виступають елементарні напівпровідники. На зміну елементарним напівпровідникам прийшли бінарні халькогенідні алмазоподібні напівпровідники в системах $A^{III}-B^V$, $A^{II}-B^{VI}$, A^I-B^{VII} [4]. Функціональні матеріали на їх основі знайшли широке використання завдяки високій термоелектричній ефективності ($PbTe$, $Sn_{1-x}Pb_xTe$, Sb_2Te_3 , Bi_2Se_3 , Bi_2Te_3), прозорості в ІЧ- та УФ-ділянках спектру (PbS , $PbSe$), в якості акусто-, електрооптичних, нелінійних оптичних та анізотропних напівпровідникових елементів (CdS , ZnS , $ZnSe$, $ZnTe$, GaP , $GaAs$, $GaSb$, InP , $InAs$, $InSb$), а також як фотоелементи, люмінофори, генератори та перетворювачі випромінювання (Ag_2S , Ag_2Se , $GaAs$, Al_2O_3) [7-10].

У даному аспекті, певний науковий інтерес представляють потрібні системи $III-B^{IV}-C^{VI}$ (де $B^{IV}-Si, Ge, Sn, Pb$; $C^{VI}-S, Se, Te$). Беручи до уваги електронну будову атомів, йонні, ковалентні радіуси, електронегативності складових елементів, кристалохімічні дані бінарних сполук можна передбачити, що трикомпонентні системи $III-B^{IV}-C^{VI}$ є перспективними у плані реалізації бінарних, тернарних, тетрарних фаз та твердих розчинів на їх основі. Вдале поєднання у складних сполуках найбільш характерних властивостей вихідних компонентів, може суттєво розширити коло перспективних матеріалів для електронної техніки з прогнозованими властивостями.

1. Бінарні халькогеніди

1.1. Халькогеніди Талію

Система Tl–S. Фізико-хімічна взаємодія у системі Tl–S вивчалась неодноразово, а відповідні діаграми стану представлені у роботах [11-15]. У системі Tl–S вказується на існування ряду бінарних сполук Tl_2S , Tl_4S_3 , TlS , TlS_2 , Tl_2S_5 , Tl_8S_{17} та Tl_2S_3 . Однак останні дослідження [15] підтверджують існування фаз: Tl_2S , Tl_4S_3 , TlS , Tl_2S_3 , Tl_2S_5 .

Згідно роботи [15], сполуки Tl_2S (727 К) та TlS (507 К) володіють конгруентним, а інші бінарні фази інконгруентним характером плавлення. Конгруентний характер плавлення TlS вказується лише у роботі [15].

Tl_2S шарувата речовина блакитно-чорного кольору із металічним блиском [11,16-18], яку отримують сплавленням стехіометричних кількостей талію та сірки у вакуумованих ампулах [11,16,18].

Tl_2S кристалізується у тригональній сингонії [11,16,19-21]. Густина Tl_2S становить $8,4 \text{ г/см}^3$ [11].

Tl_2S володіє високими фотоелектричними властивостями [22] з необоротною втратою fotocутливості $\approx 50-70\%$ [11]. Шарувата структура Tl_2S обумовлює високу анізотропність властивостей: у температурному інтервалі 170–430 К електропровідність вздовж спайності кристалу Tl_2S становить $\sigma_{\parallel} = 4.73 \times 10^{-5} \text{ См}$, а перпендикулярно до площини спайності – $\sigma_{\perp} = 8.82 \times 10^{-5} \text{ См}$ [16]. Оптична ширина забороненої зони Tl_2S становить: $1.04 \pm 0.02 \text{ еВ}$ за температури $\sim 290-298 \text{ К}$ [17], коефіцієнт термо-Е.Р.С. становить $1000 \text{ мкВ} \times \text{град}$ [11]. Tl_2S електроактивний, має перспективне використання в електрокаталізі, у якості сенсорів [21] та фотокаталізі [23].

Система Tl–Se. Діаграма стану системи Tl–Se характеризується утворенням трьох фаз – Tl_2Se , $TlSe$ та Tl_2Se_3 [12,13,24]. Tl_2Se і $TlSe$ плавляться конгруентно при 661 та 603 К, а Tl_2Se_3 розкладається за перитектичною реакцією при 547 К. Останні дослідження системи Tl–Se не підтверджують

існування сполуки Tl_2Se_3 [25-29]. У роботі [29] вказується на існування фази Tl_5Se_3 , а згідно з [25] область гомогенності фази Tl_2Se простягається до складу Tl_5Se_3 (γ -фаза). Авторами [28,29] встановлено інконгруентний характер плавлення фази Tl_2Se (520 K).

Густина Tl_2Se $9,65 \text{ г/см}^3$ [30], ширина забороненої зони 0.55 eV (350–500K) [31]. Електропровідність Tl_2Se є анізотропною та має наступні показники: $\sigma_{\parallel}=4.1 \times 10^{-5} \Omega^{-1} \times \text{см}^{-1}$ та $\sigma_{\perp}=2.51 \times 10^{-5} \Omega^{-1} \times \text{см}^{-1}$ при кімнатній температурі [31].

Система Tl–Te. Фізико-хімічна взаємодія у системі Tl–Te досліджена неодноразово, а відповідні діаграми стану представлені у роботах [12, 13, 32-38]. Однозначно встановлено існування фаз TlTe і Tl_2Te_3 що перитектично розкладаються при 573 та 511 K відповідно [12,13,33-38].

Відомості, щодо існування фаз Tl_2Te та Tl_5Te_3 є суперечливими, оскільки у роботах [13,33,34,37] вказується лише на існування γ -фази із широкою областю гомогенності, що формально відповідає складу Tl_5Te_3 , а у роботах [12,35,36,38] на існування евтектики між фазами Tl_2Te та Tl_5Te_3 . Згідно [13], Tl_2Te – це єдина сполука, що в інтервалі концентрацій 31–70 ат.% Te, зберігає термічну стійкість у розплаві.

Згідно останніх робіт [35,36,38], сполуки Tl_2Te та Tl_5Te_3 є індивідуальними фазами з конгруентним характером плавлення при 689 та 716 K відповідно. Области гомогенності фаз Tl_2Te і Tl_5Te_3 становлять 66.7 і 62.5-65.5 мол.% Tl відповідно [38].

Густина Tl_2Te 9.08 г/см^3 [39], а Tl_5Te_3 – 9.20 г/см^3 [40]. Згідно [39], Tl_2Te не стійкий на повітрі та з часом розкладається на Tl_5Te_3 та оксиди талію.

Авторами [40] встановлено, що питомий опір Tl_5Te_3 становить $0.01 \text{ Ом} \times \text{м}$, теплопровідність $3.6 \text{ Вт} \times \text{м}^{-1} \times \text{К}^{-1}$, а коефіцієнт термо-Е.Р.С 12.8 мкВ/град .

Узагальнені дані, щодо кристалічної структури фаз, які реалізуються у системах Tl–X, представлені у *Табл.1*.

Таблиця 1. Кристалічна структура сполук, що утворюються у системах Tl–S(Se,Te)

Фаза	ПГ	Параметри комірки, Å					Літ.
		a	b	c	β°	Z	
Tl ₂ S	R3h	12,150		18,190		27	[20]
Tl ₄ S ₃	P2 ₁ /a	7.972	7.757	13.03	103.99	4	[41]
TlS	I4/mcm	7.785		6.802		4	[42]
Tl ₂ S ₅	P2 ₁ 2 ₁ 2 ₁	6.660	16.70	6.538		4	[43]
TlS ₂	P4 ₂ /ncm	23.17		54.27		2.66	[44]
Tl ₂ Se	P4/ncc	8.54		12.71		4	[45]
	P4/nS	8.54		12.38		4	[46]
TlSe	I4/mcm	8.02		7.00		8	[47]
Tl ₂ Te ₃	C2/c	13.275	6.562	7.918	107.14	4	[48]
	Cc	17.413	6.552	7.91	133.16	4	[49]
TlTe	I4/mcm	12.954		6.178		16	[50]
Tl ₂ Te	I4/mcm	8.931		12.609		10	[40]
	C2/c	15.662	8.987	31.196	100.761	44	[39]
Tl ₅ Te ₃	I4/mcm	8.917		12.613		4	[51]

1.2. Халькогеніди Силіцію

Система Si–S. Дані щодо фазових рівноваг у системі Si–S є обмеженими, а відповідна діаграма стану побудована лише орієнтовно та представлена у роботах [11,13,52,53]. Це пов'язано із відсутністю системних досліджень даної системи та гідролізом відповідних сплавів на повітрі [11,52,53].

У роботах [11,13,52-58] описані сполуки складів SiS₂ та SiS. Найбільш вивченими є властивості силіцій (IV) сульфїду SiS₂. Це біла або жовта волокниста речовина [11] з конгруентним характером плавлення (1363K) [11-13,52-54]. SiS₂ отримують при сплавлянні 1373–1473 K стехіометричних кількостей Si та S [11,13,52,53].

Силіцій (II) сульфід SiS – біла аморфна речовина, яку отримують взаємодією SiS₂ з елементарним силіцієм у вакуумі при температурі 1123К [13,52,53]. Згідно [57], SiS є метастабільною фазою та помітно диспропорціонує (вище 1223 К) за реакцією SiS₂ ↔ SiS + S.

При плавленні суміші елементарних кремнію та сірки під високим тиском (25-80 кбар), вдається отримати стекла із співвідношенням компонентів Si : S від 1 : 1 до 1 : 2.2 [13]. Синтез SiS₂ та SiS під високим тиском приводить до збільшення стабільності бінарних сульфідів відносно гідролізу [11,52].

Відомості щодо кристалічної структури SiS відсутні. SiS₂ існує у двох кристалічних модифікаціях: α-SiS₂ кристалізується у ромбічній сингонії, а при плавленні (1573 К) при тиску понад 4 ГПа утворюється тетрагональна модифікація [11,13,55]. У роботі [59] повідомляється про існування ще двох моноклінних модифікацій SiS₂ (*P2₁/c*), які утворюються під дією високого тиску (при 2.8 та 3.5 ГПа) та відрізняються способом сполучення тетраедрів [SiS₄].

Особливості структура сполук SiS та SiS₂ представляють певний інтерес для квантово-хімічних розрахунків можливості реалізації моношарів та кластерів на основі даних сполук [60-63].

Система Si–Se. Відомості, щодо фазових рівноваг у системі Si–Se обмежені. У роботі [64] запропоновано діаграму стану системи Si–Se у якій вказується на існування сполук SiSe та SiSe₂. Сполука SiSe₂ плавиться конгруентно при температурі 1243 К [52-54,64]. Фаза SiSe плавиться інконгруентно. Авторами [65] проведено дослідження системи Si–Se в інтервалі концентрацій 0–40 мол.% Si. Підтверджено існування та характер плавлення фази SiSe₂. Фази SiSe та SiSe₂ легко гідролізують [13,52,53,55] з утворенням SiO₂, H₂Se та Se.

Сплави системи Si–Se схильні до склування [13,55]. Дослідженню структури стекел на основі SiSe та SiSe₂ присвячено ряд робіт [66-68].

У роботі [69], на основі досліджень оптичних властивостей монокристалів SiSe₂, вказується на його відношення до напівпровідників з непрямым типом переходу.

Даних щодо кристалічної структури SiSe у літературі не знайдено, а SiSe₂ кристалізується у ромбічній сингонії [13,55,70]. У роботі [71] описані ще дві кристалічні модифікації SiSe₂ з різною координацією координаційних тетраедрів у структурі.

Система Si–Te. Система Si–Te досліджувалась неодноразово. Перші дослідження перерізу Si–Te показали на існування однієї фази Si₂Te₃, що перитектично розкладається при температурі 1158 К [12,36,52-55,72] та зазнає поліморфного перетворення. Однак, останні дослідження перерізу Si–Te не лише підтвердили існування фази Si₂Te₃, але і вказали на формування сполуки SiTe₂ [73-75]. Згідно [75] фази Si₂Te₃ та SiTe₂ утворюються за перитектичними реакціями Si₂Te₃ ↔ 2 Si + 3Te (956 К) та SiTe₂ ↔ Si₂Te₃ + Te (705 К) та зазнають поліморфного перетворення при 714 та 665 К відповідно. Фаза Si₂Te₃ червоного кольору. Обидві фази гідролізують на повітрі [52,53,76]. Про існування фази SiTe повідомляється у роботі [32], однак подальші дослідження це не підтвердили. Про область склоутворення у системі Si–Te повідомляється при 15-25% мол. % Si повідомляється в [13,55]. Si₂Te₃ [77] та SiTe₂ [74] кристалізується у тригональній сингонії, однак мають різні просторові групи.

Для монокристалічних (вирощені методом хімічних транспортних реакцій) та аморфних зразків Si₂Te₃ проведено дослідження ефекту Холла [76], електричного опору [72,76], коефіцієнта Зеєбека [72]. Активізувались дослідження щодо одержання та вивчення нанокристалічних зразків Si₂Te₃ [78-81].

Авторами [73] здійснено дослідження оптичних показників у діапазоні 0.5–2.5 мкм, вказано на його належність до напівпровідників з непрямым типом переходу.

Узагальнені дані, щодо кристалічної структури фаз, які реалізуються у системах Si–X, представлені у Табл.2.

Таблиця 2. Кристалічна структура сполук, що утворюються у системах Si–S(Se,Te)

Фаза	ПГ	Параметри комірки, Å				Літ.
		a	b	c	Z	
SiS ₂	Ibam	9.545	5.564	5.552	4	[70]
SiS ₂ (фаза високого тиску)	I–42d	5.420		8.718	4	[56]
SiSe ₂	Ibam	9.669	5.998	5.851	4	[70]
Si ₂ Te ₃	P–31c	7.43			4	[77]
SiTe ₂	P–3m1	4.2887		6.7330	1	[74]

1.3. Халькогеніди Германію

Система Ge–S. Система Ge–S характеризується утворенням двох сполук GeS та GeS₂. Відповідні діаграми стану представлені у роботах [11,13,52,54, 82-86]. Однозначно підтверджено конгруентний характер плавлення GeS₂ (1123 К), щодо характеру плавлення GeS існують суперечності. Згідно [13,52,54,82,83] GeS плавиться інконгруентно при 931 К, а у роботах [11,84-86] вказується на конгруентний характер плавлення GeS (938 К). В інтервалі концентрацій 4-25 ат.% Ge існує область склоутворення [13,55].

GeS зазнає поліморфного перетворення α -GeS $\rightarrow$ β -GeS при 868 К [11,54,85,86]. Однак у роботах [13,52,83] вказується на наявність поліморфного перетворення у GeS₂ (793 К зі сторони GeS та 770 К з боку S) та його відсутність у GeS.

GeS₂ речовина білого кольору із сіруватим відтінком, отримують сплавленням елементарних компонентів двофазним методом [11]. Густина GeS₂ становить 3.01 г/см³ [54]. GeS₂ отримують шляхом сплавлення стехіометричних кількостей елементарних компонентів при 1273 К [11].

GeS₂ відноситься до перспективних УФ-поляризованих фотодетекторів з високою анізотропією оптичних властивостей [87]. Згідно [11] GeS та GeS₂ володіють напівпровідниковими властивостями.

Система Ge–Se. Діаграма стану системи Ge–Se представлена в роботах [13,52,54,82-84,86,88,89] та характеризується існуванням двох сполук: GeSe та GeSe₂. GeSe утворюється за перитектичною реакцією (948 K) та зазнає поліморфного перетворення (920 K), а GeSe₂ плавиться конгруентно при 1015 K. В концентраційному інтервалі збагаченій селеном (75-100 ат.% Se) спостерігається область склоутворення.

GeSe₂ речовина жовтого кольору, в залежності від методу отримання кристалізується у різних просторових групах [54]. У роботах [90,91] вказується на існування фази Ge₄Se₉.

Ширина забороненої зони GeSe₂ становить 2,74 eV [92]. GeSe₂ володіє анізотропією оптичного поглинання та чутливий до поляризаційної фотовідповідності в короткохвильовій області [92].

Система Ge–Te. Системи Ge–Te характеризується утворення однієї сполуки GeTe, що плавиться конгруентно при 997 K [13,36,52,54,82-84,86,93]. Густина GeTe становить 6,20 г/см³ [32]. Максимум на кривій ліквідусу відповідає складу 50,61 ат.%. В інтервалі концентрацій 10–25 ат.% Ge можливе утворення аморфних сплавів [13].

Фаза GeTe існує у трьох поліморфних модифікаціях: високотемпературна модифікація – γ -GeTe (евтектоїдний розпад при 639 K), середньо- і низькотемпературна модифікації, які існують в одному температурному інтервалі [54,93].

GeTe проявляє напівпровідникові властивості: питомий опір становить 10⁻⁴–10⁻⁵ Ом×см, а коефіцієнт термо-Е.Р.С., температурному інтервалі 140–800 K, становить 50 мкВ/град [32]. Вказується на перспективність використання комірок на основі GeTe в якості елементів пам'яті та перемикачів у радіочастотному діапазоні оптичного спектру [94].

Узагальнені дані, щодо кристалічної структури фаз, які реалізуються у системах Ge–X, представлені у Табл.3.

Таблиця 3. Кристалічна структура сполук, що утворюються у системах Ge–S(Se,Te)

Фаза	ПГ	Параметри комірки, Å					Літ.
		a	b	c	β°	Z	
GeS	Pnam	10.47	4.297	3.641		4	[95]
α -GeS ₂	P1c1	6.875	22.55	6.809	120.45	12	[96]
β -GeS ₂	P12 ₁ /c1	6.720	16.101	11.436	90.88	16	[97]
γ -GeS ₂	I-42d	5.480		9.143		4	[56]
δ -GeS ₂	I4 ₁ /acd	11.0650		18.71779		32	[98]
α -GeSe	Pcmn	4.38	3.82	10.79		4	[99]
β -GeSe	Fm-3m	5.73				4	[100]
GeSe ₂	P12 ₁ /c1	7.016	16.796	11.831	90.65	16	[101]
GeSe ₂	I-4	5.5073		9.9374		4	[102]
GeSe ₂	I-42d	5.730		9.691		4	[103]
Ge ₄ Se ₉	Pca2 ₁	17.805	7.002	12.071		4	[104]
α -GeTe	R3mH	4.1719		10.710		3	[105]
α -GeTe	R3mH	8.472		10.38		3	[106]
β -GeTe	Pnma	11.76	4.15	4.36		4	[107]
γ -GeTe	Fm-3m	6.020				4	[108]

1.4. Халькогеніди Стануму

Система Sn–S. Згідно даних, представлених у роботах [11,12,24,55,109], система Sn–S характеризується наявністю чотирьох фаз: SnS, Sn₂S₃, Sn₃S₄ та SnS₂. У роботах [52,54,110] підтверджено існування двох фаз: SnS та SnS₂ з конгруентним характером плавлення при 1153 та 1143 К відповідно. Подальшими дослідженнями існування фаз Sn₂S₃, Sn₃S₄, що утворюються за

перитектичними реакціями при 983 та 1018 К не підтверджено, хоча вказується на можливість існування Sn_2S_3 у формі метастабільної фази [55,111].

SnS м'яка речовина темно-сірого кольору [11,111]. Отримують SnS при сплавленні стехіометричних кількостей Sn та S у вакуумованих кварцових ампулах [11]. Густина становить 5.08 г/см^3 [11]. При температурі 878 К SnS зазнає поліморфного переходу другого роду [11,12,109,112].

SnS кристалізується в орторомбічній сингонії: низькотемпературна α модифікація у структурному типі GeS [112,113], а високотемпературна β модифікація відноситься до структурного типу ТІІ [112,114]. У роботі [115] повідомляється про існування нової кубічної модифікації SnS , що відноситься до структурного типу NaCl . При тиску 18.15 ГПа α модифікація SnS переходить у моноклінну γ модифікацію [116].

SnS напівпровідник р-типу [112] з концентрацією носіїв заряду 10^{17} см^{-3} , є перспективним фотоперетворювачем для технологій фотовольтаїки [112,117].

Станум дисульфід шарувата речовина золотисто-жовтого кольору [11,111], яку отримують довготривалим сплавленням елементарних компонентів. SnS_2 кристалізується у гексагональній сингонії у структурному типі CdI_2 [118,119]. Для SnS_2 характерним є наявність політипів [52,120], число яких становить близько 70 [121].

SnS_2 відноситься до напівпровідників n-типу з шириною забороненої зони 2.2 еВ [11]. SnS_2 проявляє фотокаталітичні властивості [122,123].

Система Sn–Se. Система Sn–Se характеризується наявністю двох фаз з конгруентним характером плавлення: SnSe (1153 К) та SnSe_2 (948 К) [12,24,52,54,55,110,124]. Однак, згідно [55,125,126], у системі Sn–Se також наявна фаза Sn_2Se_3 , яка утворюється за перитектичною реакцією при 923 К та існує лише у формі тонких плівок.

SnSe шарувата речовина [127], яку отримують у кварцових ампулах сплавленням Sn та Se при температурі 1273-1333 К протягом 3-4 год [128]. При температурі 813 К SnSe зазнає поліморфного переходу другого роду [12,52,54,110].

SnSe кристалізується в орторомбічній сингонії, однак низькотемпературна модифікація α -SnSe відноситься до структурного типу GeS) [113,127], а високотемпературна (β -SnSe) – до структурного типу TII [129,130]. При тиску 11.0 ГПа структура α -SnSe переходить у ромбічну β' – модифікацію [131].

SnSe – перспективний термоелектричний матеріал, оскільки володіє аномально низькими показниками фононної теплопровідності та високими значеннями термоелектричної потужності ($ZT = 2.6$ при 923 K) [132-134]. Може знайти використання в області фотовольтаїки [127, 135].

SnSe₂ кристалізується у структурному типі CdI₂ [52,136] та характеризується наявністю декількох політипів [52,120,137], володіє властивостями, що можуть забезпечити його використання в області оптоелектроніки [138], анодів метал-іонних акумуляторів [139] та пристроїв пам'яті [126].

Система Sn–Te. Багаточисленні дослідження системи Sn–Te [12,24,32,36,52,54,55,110,140-143] вказують на формуванням однієї фази SnTe з конгруентним характером плавлення (1179 K).

SnTe синтезують безпосередньою взаємодією Sn та Te [32]. Область гомогенності фази SnTe повністю знаходиться в області збагаченій телуrom: 50.1–51.1% (873 K) [12,24,32,36,52,54,55,110,140-143]. Густина SnTe становить 6,445 г/см³ [32].

SnTe кристалізується у структурному типі NaCl [12,32,52,55,110,144-146]. При температурах <70 K SnTe має ромбоєдричну сингонію (структурний тип GeTe) [147,146], а при тиску 1.8-2 ГПа SnTe кристалізується у структурному типі SnS [12,55,146-148]. Однак, у роботі [149] вказується на існування ромбічної модифікації при температурах <16 K.

SnTe відноситься до напівпровідників р-типу з концентрацією носіїв заряду 10^{20} см⁻³ [32,150]. Окрім термоелектричних [146,150], SnTe проявляє також ферроелектричні властивості [151-153] та відноситься до класу топологічних кристалічних ізоляторів [154,155].

Узагальнені дані, щодо кристалічної структури фаз, які реалізуються у системах Sn–X, представлені у Табл.4.

Таблиця 4. Кристалічна структура сполук, що утворюються у системах Sn–S(Se,Te)

Фаза	ПГ	Параметри комірки, Å					Літ.
		a	b	c	β°	Z	
α -SnS	Pnma	11.200	3.987	4.334		4	[113]
β -SnS	Cmcm	4.128	11.481	4.173		4	[114]
SnS (фаза високого тиску)	P2 ₁ /c	11.294	3.654	7.217	112.41		[116]
SnS	P2 ₁ 3	11.7				32	[115]
SnS ₂	P-3m1	3.645		5.891		1	[118]
α -SnSe	Pnma	11.502	4.153	4.450		4	[156]
β -SnSe	Cmcm	4.310	11.705	4.318		4	[130]
β' -SnSe (фаза високого тиску)	Bbmm	10.5286	3.883	3.969		4	[131]
SnSe ₂	P-3m1	3.8108		6.1410		1	[120]
α -SnTe	R3m	6.325				–	[147]
β -SnTe	Fm-3m	6.304				4	[144]
γ -SnTe (фаза високого тиску)	Pnma	11.95	4.37	4.48		4	[147]

1.5. Халькогеніди Плюмбуму

Система Pb–S. Діаграма стану системи Pb–S досліджена у роботах [11,54,82,157-159] і характеризується утворенням однієї сполуки PbS з конгруентним характером плавлення (1394 К). Вироджена евтектика з боку Pb має координати: 0.001 ат.% S, 600 К. З боку S існує область не змішуваності рідин 70.5-99.1% ат.% S, 1073 К. Згідно [54], максимум на кривій ліквідусу

становить 50.0075 ат.% Pb. PbS володіє вузькою областю гомогенності 49.968–50.013 ат.% S [54]. У роботі [160] досліджено P–T–x діаграму стану системи Pb–S та визначено парціальний тиск парів вихідних компонентів.

PbS – чорна кристалічна речовина, яку одержують при сплавленні стехіометричних кількостей елементарних компонентів [11]. Густина PbS становить 7.597 г/см³ [54]. PbS кристалізується у кубічній сингонії, структурний тип NaCl [24,54,157,161,162]. За високих тисків (2.5 ГПа) зазнає поліморфного перетворення та кристалізується у ромбічній сингонії типу ПІІ [163,164], а подальше збільшення тиску сприяє переходу ромбічної модифікації у кубічну типу CsCl [164].

Хімічно чистий PbS відноситься до напівпровідників з власною провідністю. При відхиленні від стехіометрії може ставати напівпровідником n-типу (максимальна концентрацій електронів 2.4×10^{19} см⁻³, 1185 К) або p-типу (максимальна концентрацій дірок 1.0×10^{19} см⁻³ 1063 К) [54].

Крім того, PbS є фотопровідником і одним із найбільш чутливих детекторів інфрачервоного випромінювання [161]. Ширина забороненої зони PbS становить 0.41 еВ [161,165].

Система Pb–Se. Діаграма стану системи Pb–Se представлена у роботах [54,82,157,166,167], вона характеризується формуванням однієї сполуки – PbSe з конгруентним характером плавлення (1353 К) та вузькими областями гомогенності на основі вихідних елементарних компонентів. Область гомогенності PbSe знаходиться у межах 49.967–50.028 ат.% Se. Розшарування у рідкій фазі спостерігається у концентраційному інтервалі 76–98.8 ат.% Se. Максимум на кривій ліквідусу відповідає складу 50.005 ат.% Se. Евтектичні точки виродженні біля температур плавлення Pb та Se. Авторами [160,168] досліджено P–T–x діаграму стану системи Pb–Se та визначено парціальний тиск парів вихідних компонентів.

PbSe кристалізується у кубічній сингонії, структурний тип NaCl [24,54,161] з густиною 8.26 г/см³ [54], яка при високих тисках (4.3 ГПа) переходить у

ромбічну модифікацію типу SnS [24,54,164]. При подальшому збільшенні тиску, ромбічна модифікація переходить у кубічну типу CsCl [164].

При насичені свинцем PbSe, максимальна концентрація електронів становить $2.3 \times 10^{19} \text{ см}^{-3}$ (1223 K), а при насичені селеном максимальна концентрацій дирок становить $2.0 \times 10^{19} \text{ см}^{-3}$ (1073 K) [54].

PbSe використовується у якості детектора ІЧ випромінювання [128,169-171] та високотемпературних напівпровідників [172,173]. Ширина забороненої зони PbSe становить 0.2 eV [161].

Система Pb–Te. Фазові рівноваги у системі Pb–Te досліджувались неодноразово та представлені у роботах [32,36,54,82,157,174]. На перерізі Pb–Te утворюється одна фаза PbTe з конгруентним характером плавлення (1197 K). Евтектика зі сторони Pb є виродженою (0.04 ат.% Te, 600 K), а між PbTe та Te має координати 89.1 ат.% Te, 684 K.

Область гомогенності фази PbTe знаходиться в інтервалі 49.994-50.013 ат.% Te [36,54,157,174]. Области гомогенності Pb та Te є незначними. У роботі [160] досліджено P–T–x діаграму стану системи Pb–Te та визначено парціальний тиск парів вихідних компонентів.

PbTe кристалізується у кубічній сингонії, структурний тип NaCl [24,54,145,161,175,176]. Густина PbTe становить 8.242 г/см^3 [54]. При підвищенні тиску (4.1 ГПа) кубічна модифікація переходить у ромбічну модифікацію типу SnS [24,54,164], а при подальшому збільшенні тиску у кубічну типу CsCl [164].

При насичені свинцем PbTe максимальна концентрація електронів становить $3.3 \times 10^{18} \text{ см}^{-3}$ (1048 K), а при насичені телуrom максимальна концентрацій дирок становить $7.6 \times 10^{18} \text{ см}^{-3}$ (1048 K) [54]. Ширина забороненої зони PbTe становить 0.32 eV [161].

PbTe характеризується великими значеннями розсіювання ангармонічних фононів [177], що є причиною значного пониження теплопровідності [178]. PbTe проявляє і ферроелектричні властивості [179], використовується у якості високотемпературного напівпровідника та термоелектрика [180-183].

Узагальнені дані кристалічної структури фаз, які реалізуються у системах Pb–X, представлені у Табл.5.

Таблиця 5. Кристалічна структура сполук, що утворюються у системах Pb–S(Se,Te)

Фаза	ПГ	Параметри комірки				Літ.
		a, Å	b, Å	c, Å	Z	
PbS	Fm-3m	5.931			4	[162]
PbS (фаза високого тиску)	Pnma	4.21	3.98	11.28	4	[54]
PbSe (фаза високого тиску)	Pm3m	3.289			1	[164]
PbSe	Fm-3m	6.133			4	[162]
PbSe (фаза високого тиску)	Pnma	4.39	4.00	11.61	4	[54]
PbSe (фаза високого тиску)	Pm3m	3.379			1	[164]
PbTe	Fm-3m	6.459			4	[176]
PbTe(фаза високого тиску)	Pnma	4.51	4.20	11.91	4	[54]
PbTe(фаза високого тиску)	Pm3m	3.570			1	[164]

2. Системи Tl–B–X (B – Si, Ge, Sn, Pb, X – S, Se, Te)

2.1. Потрійні системи Tl–Si–X

Система Tl–Si–S. Дані щодо комплексного дослідження фізико-хімічної взаємодії у потрійній системі Tl–Si–S в літературі відсутні. У роботах [184,185] є відомості щодо існування складних сульфідів силіцію: Tl_4SiS_4 та Tl_2SiS_3 , які кристалізуються у моноклінній та триклінній сингоніях відповідно.

Система Tl–Si–Se. У системі Tl–Si–Se існують фази Tl_4SiSe_4 та Tl_2SiSe_3 ($Tl_4Si_2Se_6$) [186,184], що кристалізуються у моноклінній та триклінній сингонії відповідно. В роботі [186] згадується про ґраткову теплопровідність тернарного тетраталій(I) тетраселеносилікату(IV) (Tl_4SiSe_4) та встановлено, що теплопровідність ґратки корелює з кристалічною структурою, оскільки всі тетраедрично координовані сполуки мають тенденцію до відносно високої теплопровідності, незалежно від складності їх структури.

Система Tl–Si–Te. Відомостей щодо дослідження фізико-хімічної взаємодії всередині потрійної системи Tl–Si–Te не знайдено. Однак у роботі [187] вказується на існування тернарної фази $Tl_6Si_2Te_6$, у якій реалізуються зв'язок Si–Si.

2.2. Потрійні системи Tl–Ge–X

Система Tl–Ge–S. Згідно робіт [188,189] потрійна система Tl–Ge–S характеризується утворенням п'яти тернарних сульфідів Tl_4GeS_4 , Tl_2GeS_3 , $Tl_2Ge_2S_5$ ($Tl_4Ge_4S_{10}$), $TlGeS_2$, та Tl_4GeS_5 , перші три з яких реалізуються на квазібінарному перерізі Tl_2S – GeS_2 . У роботі [190] відмічено існування фази Tl_2GeS_4 . Область склоутворення в потрійній системі Tl–Ge–S детально досліджена в роботах [191,192].

Тетраталій(I) тетратіогерманат(IV) Tl_4GeS_4 [193] та діталій(I) пентатіодігерманат(IV) $Tl_2Ge_2S_5$ [194] кристалізуються у моноклінній сингонії,

а діталій(I) тритіогерманат(IV) Tl_2GeS_3 [195] належить до триклінної сингонії. Кристалічна структура $TlGeS_2$ [196] та Tl_2GeS_4 [190] відноситься до ромбічної сингонії.

Система Tl–Ge–Se. Згідно [54,197] у системі Tl–Ge–Se формуються наступні тернарні фази: Tl_2GeSe_2 , Tl_2GeSe_3 , $Tl_2Ge_2Se_5$, Tl_2GeSe_3 , Tl_2GeSe_4 , $TlGe_2Se_3$, Tl_2GeSe_2 та Tl_4GeSe_4 . Склоутворення в потрійній системі Tl–Ge–Se описані в працях [198-200]. Досліджені скла стійкі до водних розчинів мінеральних кислот-неокисників, але реагують з розведеними лугами.

Відомості щодо кристалічних структур моноклінної ($Tl_2Ge_2Se_5$) та триклінної (Tl_2GeSe_3) фаз описані відповідно у роботах [201] та [184]. Кристалічна структура Tl_4GeSe_4 досліджена нами і представлена в [202].

Системи Tl–Ge–Te. У роботі [203] проведено триангуляцію потрійної системи Tl–Ge–Te з врахуванням існування шести тернарних фаз: Tl_8GeTe_5 , $Tl_6Ge_2Te_6$, $TlGeTe_3$, Tl_2GeTe_2 , Tl_2GeTe_3 , та Tl_2GeTe_5 та чотирьох бінарних: $GeTe$, Tl_5Te_3 , Tl_2Te_3 , $TlTe$.

Авторами [204] встановлено, що $Tl_6Ge_2Te_6$ кристалізується у триклінній сингонії, Tl_2GeTe_3 та Tl_2GeTe_5 – орторомбічній [205,206], а Tl_8GeTe_5 – у тетрагональній сингонії [207].

2.3. Потрійні системи Tl–Sn–X

Система Tl–Sn–S. За літературними даними, у системі Tl–Sn–S утворюються тернарні сполуки Tl_4SnS_4 , Tl_2SnS_3 , $Tl_4Sn_5S_{12}$ [208], Tl_4SnS_3 , $Tl_2Sn_2S_3$ [209], $Tl_2Sn_2S_5$ [210]. Враховуючи відомі результати та проведені експериментальні дослідження, нами здійснено триангуляцію потрійної системи Tl–Sn–S [211] та встановлено квазібінарність всіх можливих перерізів (Tl_2S – SnS , Tl_2S – SnS_2 , S – Tl_4SnS_4 , S – Tl_2SnS_3 , Tl – SnS , Tl_4SnS_4 – SnS та Tl_2SnS_3 – SnS).

Сполуки Tl_4SnS_4 [208, 212], Tl_2SnS_3 [208,213], $Tl_2Sn_2S_5$ [214] та $Tl_2Sn_2S_3$ [215] належать до моноклінної сингонії, $Tl_4Sn_5S_{12}$ [208] кристалізується у триклінній сингонії, а Tl_4SnS_3 [216] – у тетрагональній сингонії.

Система Tl–Sn–Se. У роботах [54,210,217-223], вказується на формування ряду тернарних фаз, серед яких, нами однозначно підтверджено існування шести: Tl_4SnSe_4 , Tl_2SnSe_3 , $TlSnSe_2$, $Tl_2Sn_2Se_5$, Tl_4SnSe_3 , $Tl_2Sn_2Se_3$ [224-227].

У роботі [228] здійснено триангуляцію потрійної системи Tl–Sn–Se. Це дозволило встановити всі можливі квазібінарні перерізи: Tl_2Se – $SnSe$, Tl_2Se – $SnSe_2$, Tl_4SnSe_3 – Tl_4SnSe_4 , $TlSe$ – Tl_4SnSe_4 , $TlSe$ – Tl_2SnSe_3 , Tl_2SnSe_3 – $SnSe$, Tl_2Se – Sn , Tl_4SnSe_4 – $SnSe$, Sn – Tl_4SnSe_3 та Tl_2SnSe_3 – Se [228].

Tl_4SnSe_4 [229] та $TlSnSe_2$ [219] кристалізуються у моноклінній, Tl_2SnSe_3 – в ромбічній [230], а Tl_4SnSe_3 – у тетрагональній сингонії [231]

Система Tl–Sn–Te. Триангуляцію потрійної системи Tl–Sn–Te проведено у роботі [232] із врахуванням наявності трьох тернарних фаз: Tl_2SnTe_5 , Tl_2SnTe_3 , Tl_4SnTe_3 .

Фази Tl_4SnTe_3 [233] та Tl_2SnTe_5 [234] кристалізуються у тетрагональній, а Tl_2SnTe_3 [235] – у ромбічній сингонії.

2.4. Потрійні системи Tl–Pb–X

Система Tl–Pb–S. У роботі [236], присвяченій дослідженню фізико-хімічної взаємодії у системі Tl–Pb–S, зазначається існування єдиної тернарної фази складу Tl_4PbS_3 . Однак, авторами роботи [237] зафіксовано формування тернарної сполуки складу Tl_6PbS_4 . Кристалічна структура обидвох сполук не встановлена.

Система Tl–Pb–Se. У роботі [54] вказується на утворення у системі Tl–Pb–Se тернарної сполуки Tl_4PbSe_3 . Результати триангуляції потрійної системи Tl–Pb–Se представлено у роботі авторів [238]. Встановлено квазібінарність перерізів Tl_2Se – $PbSe$, $TlSe$ – $PbSe$, Pb – Tl_4PbSe_3 та Tl – Tl_4PbSe_3 .

Система Tl–Pb–Te. Відомості про взаємодію в загальній потрійній системі Tl–Pb–Te [239-244] вказують на формування єдиної фази складу Tl_4PbTe_3 . Хоча, у роботі [245] вказується на формування сполуки Tl_6PbTe_4 , її існування подальшими дослідженнями не підтверджене.

У процесі триангуляції системи Tl-Pb-Te нами підтверджено квазібінарність перерізу $\text{Tl}_2\text{Te-Tl}_4\text{PbTe}_3$, а також встановлено квазібінарність ще трьох перерізів $\text{Pb-Tl}_4\text{PbTe}_3$, $\text{Tl-Tl}_4\text{PbTe}_3$ та $\text{Te-Tl}_4\text{PbTe}_3$ [238].

Тернарна фаза Tl_4PbTe_3 кристалізується в тетрагональній сингонії [233]. Наявність поліморфного перетворення для сполуки Tl_4PbTe_3 [242] не знайшло підтвердження у наступних дослідженнях.

3. Взаємодія компонентів на квазібінарних перерізах Tl_2X-BX_2 та Tl_2X-BX ($B - Si, Ge, Sn, Pb$ $X - S, Se, Te$)

3.1. Системи Tl_2X-BX_2

3.1.1. Системи Tl_2X-SiX_2

Система Tl_2S-SiS_2 . Уперше дослідження фазових рівноваг у системі Tl_2S-SiS_2 здійснено в роботі [246]. Встановлено, що взаємодія вихідних бінарних сульфідів у системі Tl_2S-SiS_2 призводить до утворення трьох тернарних сполук з конгруентним характером плавлення: Tl_4SiS_4 (700 К), Tl_2SiS_3 (853 К), $Tl_2Si_2S_5$ (925 К) (Рис.1 а) [246]. Часткові підсистеми: $Tl_2S-Tl_4SiS_4$, $Tl_4SiS_4-Tl_2SiS_3$, $Tl_2SiS_3-Tl_2Si_2S_5$, $Tl_2Si_2S_5-SiS_2$ характеризуються евтектичним характером взаємодії при температурах 648, 680, 823 та 880 К відповідно. Гілки первинних кристалізацій бінарних компонентів та проміжних фаз перетинаються у чотирьох евтектичних точках: 25, 40, 53 та 75 мол.% SiS_2 .

Для дослідження областей гомогенності сполук, що утворюються в системі Tl_2S-SiS_2 додатково синтезували близько 20 сплавів у всіх підсистемах: $Tl_2S-Tl_4SiS_4$, $Tl_4SiS_4-Tl_2SiS_3$, $Tl_2SiS_3-Tl_2Si_2S_5$ та $Tl_2Si_2S_5-SiS_2$. Сплави отримували виходячи з попередньо синтезованих бінарного талій(I) сульфідів (Tl_2S) та тернарних (Tl_4SiS_4 , Tl_2SiS_3 , $Tl_2Si_2S_5$) сульфідів, а в області $Tl_2Si_2S_5 - SiS_2$ з тернарних ($Tl_2Si_2S_5$, Tl_2SiS_3) та елементних (силіцій і сірка) компонентів [247].

За результатами КДТА та МСА аналізів визначені області існування тернарних сполук Tl_4SiS_4 , Tl_2SiS_3 , $Tl_2Si_2S_5$ (Рис.1 б-г). За результатами КДТА встановлено, що точки максимуму (В) в областях гомогенності тернарних сульфідів не відповідають стехіометричному складу точок (А) (Рис.1 б-в) і зміщені до більш тугоплавкого компоненту на 0.2 мол.% (Tl_4SiS_4) (Рис.1 б), на 0.4 мол.% ($Tl_2Si_2S_5$) Рис.1 г та у бік більш легкоплавкого компоненту на 0.1 мол.% (Tl_2SiS_3) (Рис.1 в).

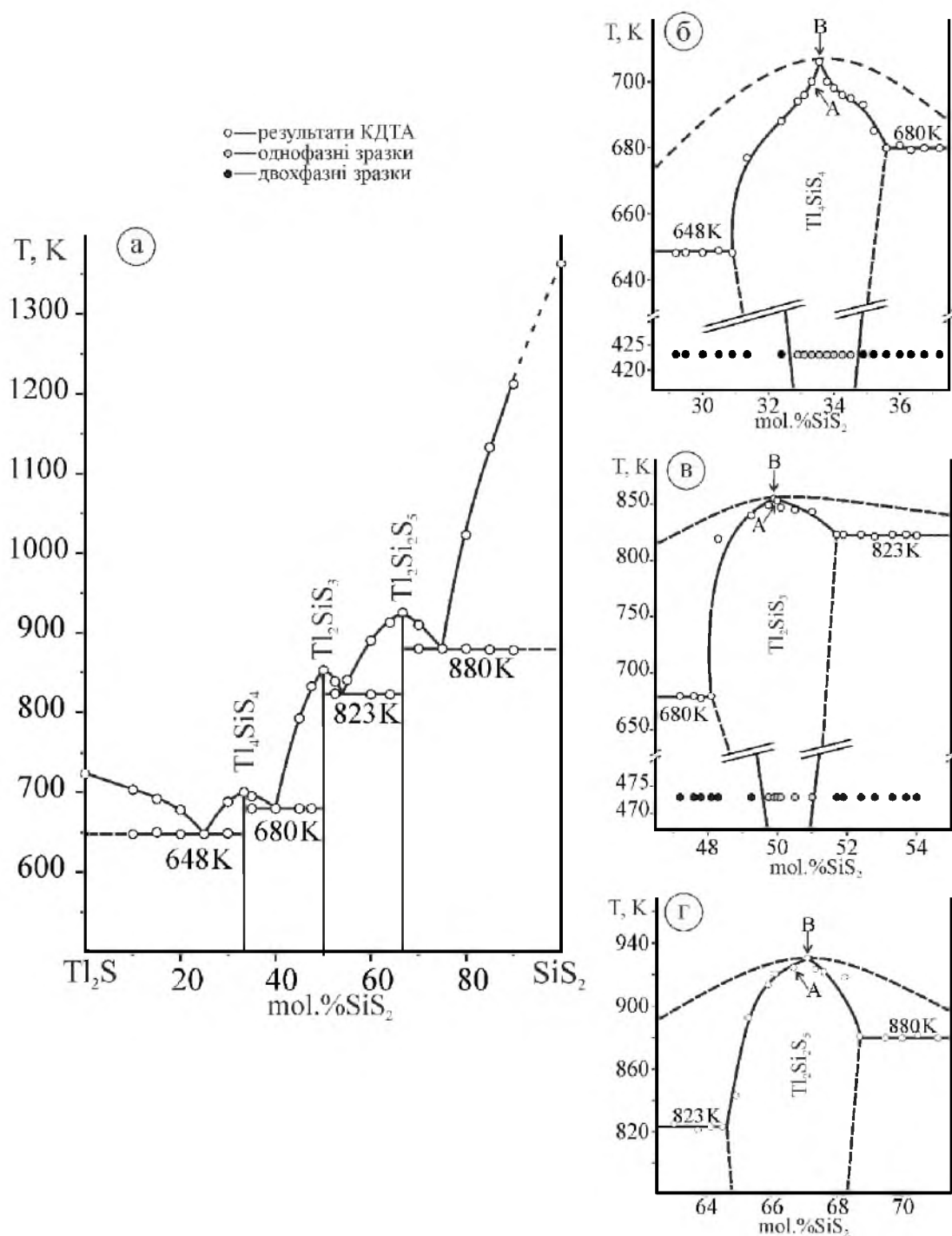

Рис.1. Діаграма стану системи Tl_2S-SiS_2 (а) та області гомогенності сполук Tl_4SiS_4 (б), Tl_2SiS_3 (в), $Tl_2Si_2S_5$ (г) [246,247]

Температури плавлення сплавів, що відповідають максимальним точкам складають 706 К (Tl_4SiS_4), 855 К (Tl_2SiS_3) та 931 К ($Tl_2Si_2S_5$). Величини областей гомогенності, при температурах евтектичних горизонталей, складають: для Tl_4SiS_4 – 4.7 мол.%, для Tl_2SiS_3 – 3.6 мол.% та $Tl_2Si_2S_5$ – 4.1 мол.%.

Мікроструктурний аналіз і вимірювання мікротвердості сплавів ізотермічних перерізів при 423 К (Tl_4SiS_4) та 473 К (Tl_2SiS_3) показав, що області існування тернарних сульфідів звужуються до 2.2 і 1.5 мол.% відповідно, та знаходяться у діапазоні складів: $(Tl_2S)_{0.6740}(SiS_2)_{0.3260}$ та $(Tl_2S)_{0.6520}(SiS_2)_{0.3480}$; $(Tl_2S)_{0.5050}(SiS_2)_{0.4950}$ та $(Tl_2S)_{0.4900}(SiS_2)_{0.5100}$ відповідно. Оскільки сплави системи Tl_2S-SiS_2 із збільшенням вмісту SiS_2 сильно гідролізують, область гомогенності $Tl_2Si_2S_5$ вивчена тільки методом КДТА (Рис. 1 з). При температурах евтектичних перетворень її область гомогенності знаходиться в межах 64.50 мол% SiS_2 – 69.50 мол% $SiSe_2$.

Система $Tl_2Se-SiSe_2$. Фазові рівноваги в системі $Tl_2Se-SiSe_2$ досліджено в інтервалі концентрацій 0-52.5 мол.% $SiSe_2$. Вивчення сплавів складом більш як 52.5 мол.% $SiSe_2$ було недоцільним, оскільки сплави системи із вмістом понад 50 мол.% $SiSe_2$, сильно гідролізують з виділенням H_2Se .

За результатами ДТА та РФА побудовано часткову діаграму стану системи $Tl_2Se-SiSe_2$ (Рис.2 а) [246]. В досліджуваному інтервалі концентрацій система характеризується наявністю двох сполук з конгруентним характером плавлення Tl_4SiS_4 при 657 К та Tl_2SiS_3 при 833 К. Часткові діаграми стану $Tl_2Se-Tl_4SiSe_4$ та $Tl_4SiSe_4-Tl_2SiSe_3$ належать до V-го типу за Розебомом і характеризується наявністю евтектичних точок з координатами 25 мол% $SiSe_2$ (615 К) та 40 мол.% $SiSe_2$ (647 К) відповідно.

Наявність у системі двох тернарних селенідів з конгруентним характером плавлення спонукало до вивчення фазових рівноваг в їх областях гомогенності (Рис.2 б,в).

На основі даних, отриманих методом КДТА, встановлено, що максимум в області гомогенності сполуки тетраталій(I)тетраселеносилікату (Tl_4SiSe_4) не відповідає стехіометричному складу (рис.2 б точка В) і зміщений на 0.2 мол.% у бік більш легкоплавкого компоненту – Tl_2Se . Температура точки максимуму (точка В) відповідає 660 К.

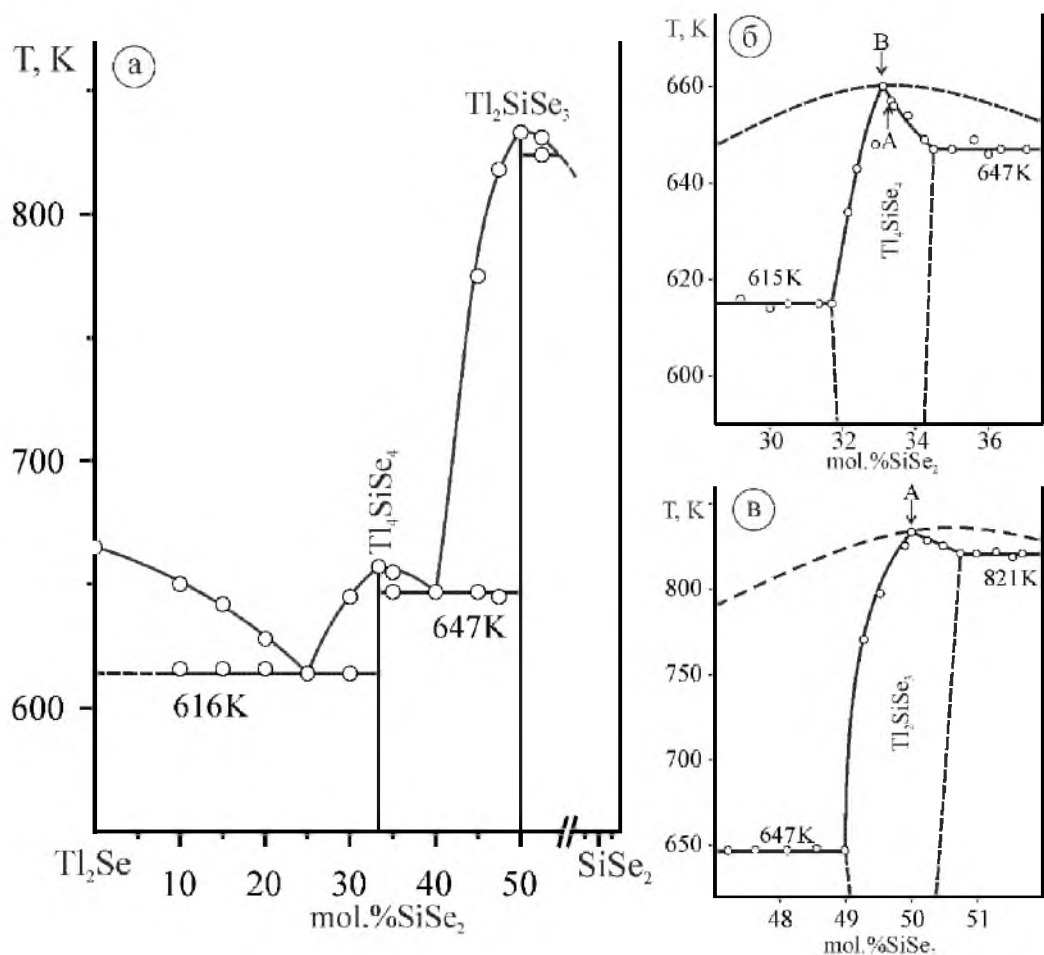

Рис.2. Діаграма стану системи $Tl_2Se-SiSe_2$ (а) та області гомогенності сполук Tl_4SiSe_4 (б), Tl_2SiSe_3 (в) [246]

При температурах евтектичних перетворень область гомогенності знаходиться в межах 31.70 мол.% $SiSe_2$ – 34.50 мол.% $SiSe_2$. Вивчення результатів КДТА в області існування діталій(I) триселеносилікату (Tl_2SiSe_3) вказало, що максимальна температура плавлення сплаву співпадає з стехіометричним складом і становить 833 К, а область існування сполуки при евтектичних температурах складає: 49.00 мол.% $SiSe_2$ – 50.75 мол.% $SiSe_2$.

Через високу гігроскопічність сплавів провести їх мікроструктурний аналіз не вдалося.

3.1.2. Системи Tl_2X-GeX_2

Система Tl_2S-GeS_2 . Діаграма стану системи Tl_2S-GeS_2 досліджена та описана авторами в [249]. Встановлено, що у системі утворюються дві проміжні фази з конгруентним характером плавлення: Tl_4GeS_4 , Tl_2GeS_3 та одна з інконгруентним – $Tl_2Ge_2S_5$. На основі бінарних сульфідів талію(I) і германію(IV) (Tl_2S-GeS_2) відбуваються три евтектичних процеси: $L \leftrightarrow Tl_2S + Tl_4GeS_4$ при 619 К, $L \leftrightarrow Tl_4GeS_4 + Tl_2GeS_3$ при 613 К, $L \leftrightarrow Tl_2GeS_3 + Tl_2Ge_2S_5$ при 743 К.

За результатами ДТА, РФА та МСА вивчено характер фізико-хімічної взаємодії в системі Tl_2S-GeS_2 і знайдено три проміжкові фази складів: Tl_4GeS_4 , Tl_2GeS_3 , $Tl_2Ge_2S_5$ [249]. Підтверджено конгруентний характер плавлення сполук Tl_4GeS_4 (677 К) та Tl_2GeS_3 (763 К). Однак, на відміну від авторів роботи [249], показано, що сполука $Tl_2Ge_2S_5$ також плавиться конгруентно (868 К) (*Рис.3 а*). Гілки первинних кристалізацій перетинаються у чотирьох нонваріантних точках, яким відповідають рівноважні евтектичні процеси: $L \leftrightarrow Tl_2S + Tl_4GeS_4$ 648 К, 25 мол.% GeS_2 ; $L \leftrightarrow Tl_4GeS_4 + Tl_2GeS_3$ 644 К, 43 мол.% GeS_2 ; $L \leftrightarrow Tl_2GeS_3 + Tl_2Ge_2S_5$ 748 К, 55 мол.% GeS_2 ; $L \leftrightarrow Tl_2Ge_2S_5 + GeS_2$ 848 К, 73 мол.% GeS_2 .

Термічна стійкість тернарних сульфідів германію дозволила вивчити їх області існування. Для цього синтезували та дослідили методами фізико-хімічного аналізу біля 20 сплавів в кожній з трьох підсистем: $Tl_2S-Tl_2GeS_3$ в інтервалі концентрацій 27-40 мол.% GeS_2 ; $Tl_4GeS_4-Tl_2Ge_2S_5$ (46-53 мол.% GeS_2); $Tl_2GeS_3-GeS_2$ (63-71 мол.% GeS_2). На основі отриманих результатів побудовані відповідні діаграми стану, які представлені на *Рис.3. б-г* [248].

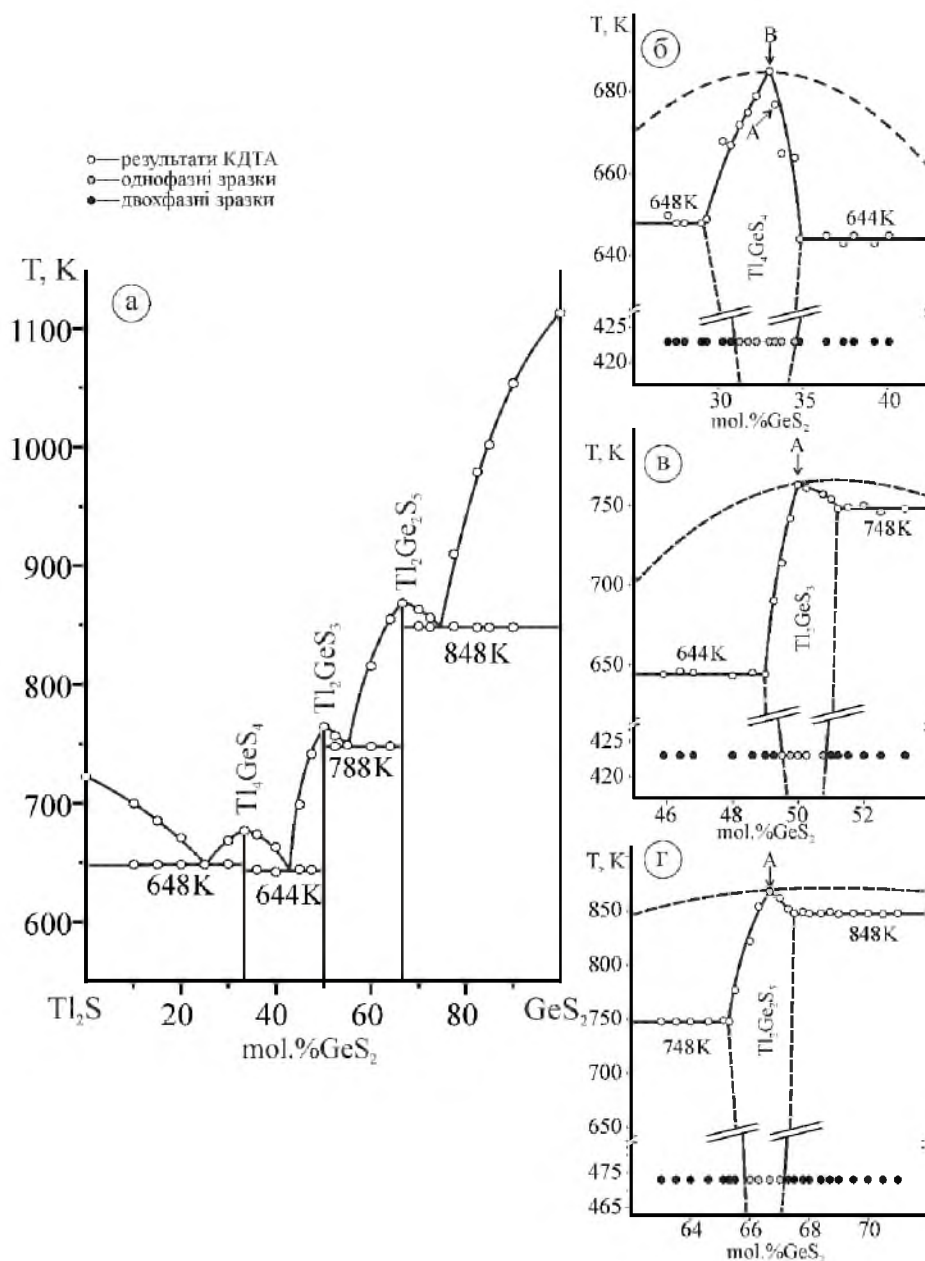

Рис.3. Діаграма стану системи Ti_2S-GeS_2 (а) та області гомогенності сполук Ti_4GeS_4 (б), Ti_2GeS_3 (в), $Ti_2Ge_2S_5$ (г) [248]

Температурний максимум (точка В) в області гомогенності сполуки Ti_4GeS_4 не співпадає із стехіометричним складом (точка А) і зміщений у бік більш легкоплавкого компоненту на 0.3 мол.%, а температура плавлення сплаву рівна 685 К (Рис.3 б). Область гомогенності, в межах ізотермічного перерізу (423 К), складає 2.9 мол.% і знаходиться в інтервалі концентрацій 31.6 – 34.5 мол.% GeS_2 . Мікродіаграми в областях існування Ti_2GeS_3 та $Ti_2Ge_2S_5$ (Рис.3 в,г) вказують на відповідність температурних максимумів із

стехіометричними складами. Области гомогенності Tl_2GeS_3 і $Tl_2Ge_2S_5$ при ізотермічних перерізах (423 і 473 К відповідно) складають 1.5 мол.% (49.5 – 51.00 мол.% GeS_2) та 1.35 мол.% (65.9 – 67.25 мол.% GeS_2).

Система $Tl_2Se-GeSe_2$. Фізико-хімічна взаємодія в системі $Tl_2Se-GeSe_2$ досліджувалася неодноразово [189,250,251]. Однак, особливу увагу, слід звернути на кількість та характер плавлення сполук, що утворюються в даній системі, оскільки однозначна відповідь стосовно цих показників відсутня. Згідно роботи [250], діаграма стану системи $Tl_2Se-GeSe_2$ характеризується наявністю двох фаз складу: Tl_4GeSe_4 , що плавиться конгруентно при 657 К та Tl_2GeSe_3 - утворюється за перитектичною реакцією при 717 К. 45 мол.% $GeSe_2$, а в інтервалі концентрацій 58-72 мол.% $GeSe_2$ відбувається розшарування при 779 К. Водночас авторами [251] встановлено, що в системі $Tl_2Se-GeSe_2$ утворюються три тернарні селеніди: Tl_4GeSe_4 (конгруентний характер плавлення при 655 К), Tl_2GeSe_3 і $Tl_2Ge_2Se_5$ інконгруентно характер плавлення 714 і 775 К відповідно. Розшарування в системі не зафіксовано. За даними авторів [189] усі три сполуки плавляться конгруентно: 770 К ($Tl_2Ge_2Se_5$), 710 К (Tl_2GeSe_3), 650 К (Tl_4GeSe_4), без розшарування в рідкій фазі.

Границі склоутворення на перерізі $Tl_2Se-GeSe_2$ досліджені в роботах [199,200].

Враховуючи вище наведені протиріччя дослідження фазових рівноваг у системі $Tl_2Se-GeSe_2$ проведено також нами [252]. В результаті проведених експериментів виявлено три тернарних селеніди сполуки: Tl_4GeSe_4 – плавиться конгруентно при 661 К, Tl_2GeSe_3 і $Tl_2Ge_2Se_5$ – утворюються за перитектичними реакціями при 721 і 778 К відповідно. Гілки первинних кристалізацій Tl_2Se і Tl_4GeSe_4 , Tl_4GeSe_4 і Tl_2GeSe_3 перетинаються в евтектичних точках з координатами 20 мол.% $GeSe_2$, 610 К і 36 мол.% $GeSe_2$, 623 К (*Рис.4 а*).

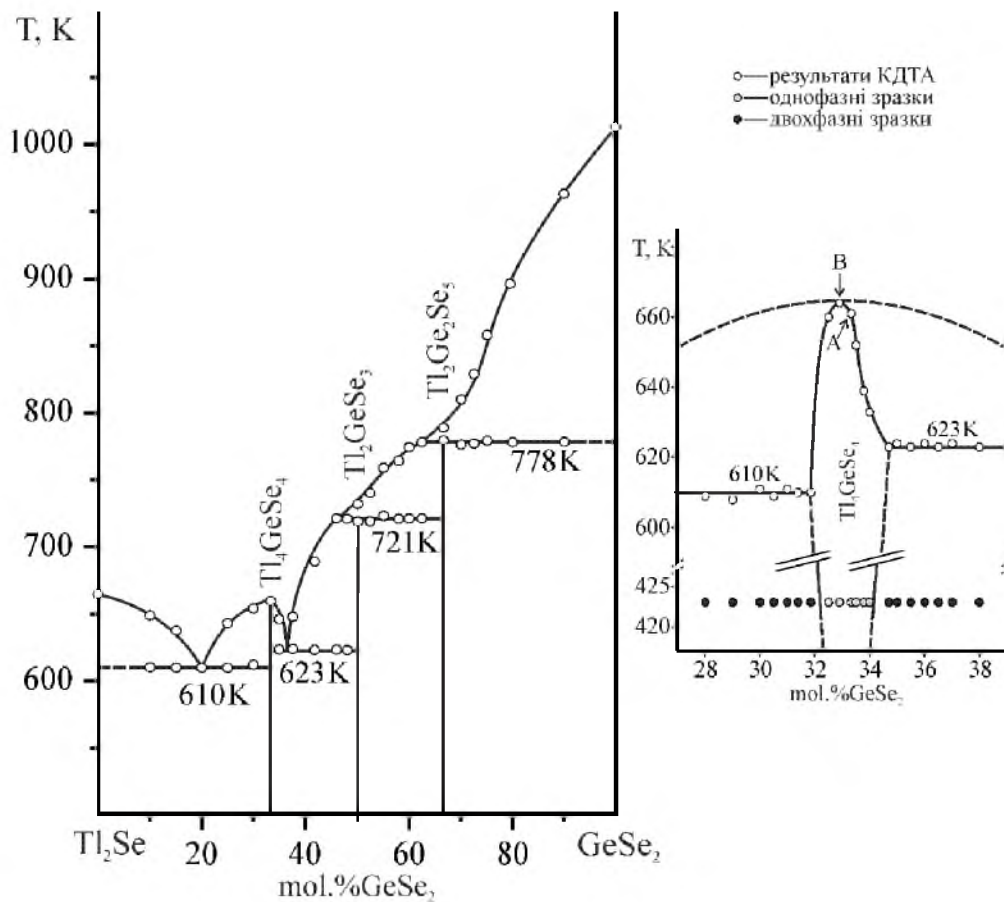

Рис.4. Діаграма стану системи Tl₂Se–GeSe₂ (а) та область гомогенності сполуки Tl₄GeSe₄ (б) [252]

Область існування тетраталій(I) тетраселеногерманату(IV) (Tl₄GeSe₄) досліджено методом КДТА (Рис.4 б). Встановлено, що максимальну температуру (664 К) має сплав (точка В), який зміщений від стехіометричного складу (точка А) на 0.4 мол.% у бік талій(I) селеніду. При температурі евтектичних перетворень 610 К область гомогенності Tl₄GeSe₄ складає 3.85 мол.% і знаходиться в межах 31.85-34.70 мол.% GeSe₂. З пониженням температури область гомогенності звужується і при температурі ізотермічного перерізу (423 К) не перевищує 1.8 мол.%, інтервал існування: 32.20 – 34.00 мол.% GeSe₂ (рис.4 б) [252].

За останніми результатами встановлено, що селенід складу Tl₂GeSe₃ плавиться конгруентно у перехідній точці при температурі 706 К [224].

3.1.3. Системи Tl_2X-SnX_2

Система Tl_2S-SnS_2 . За результатами авторів [208] встановлено, що в системі Tl_2S-SnS_2 утворюються дві тернарні сполуки складів Tl_4SnS_4 , Tl_2SnS_3 , з конгруентним характером плавлення при температурах 723 та 693 К відповідно та одна складу $Tl_4Sn_5S_{12}$, що перитектично розкладається при 730 К.

Для визначення областей гомогенності тернарних сульфідів стануму(IV) з конгруентним характером плавлення за основу взято дані фізико-хімічної взаємодії в системі Tl_2S-SnS_2 , що представлені у [210]. В системі утворюються три проміжні сполуки з конгруентним характером плавленням – Tl_4SnS_4 (738 К) та Tl_2SnS_3 (698 К), а також $Tl_2Sn_2S_5$, що плавиться інконгруентно при температурі (733 К).

Аналіз результатів КДТА сплавів підсистем $Tl_2S-Tl_2SnS_3$ та $Tl_4SnS_4-Tl_2Sn_2S_5$ в концентраційних межах 29.5-37.2 мол.% SnS_2 і 46.5-52.0 мол.% SnS_2 , показав, що температурний максимум (741 К), в межах існування тетраталій(I)тетратіостанату(IV) (Tl_4SnS_4), співпадає з стехіометричним складом, а у випадку диталій(I)тритіостанату(IV) Tl_2SnS_3 зміщений на 0.1 мол.% в бік Tl_4SnS_4 (точка В, 702 К), (Рис.5 а,б) [253].

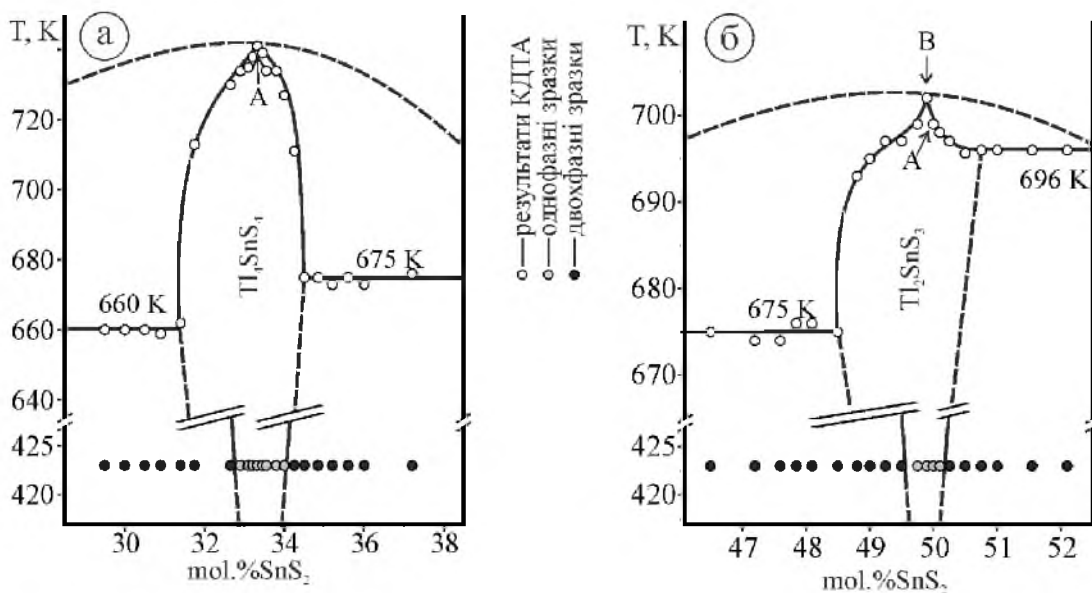

Рис.5. Область гомогенності сполук Tl_4SnS_4 (а) та Tl_2SnS_3 (б) [253]

Області гомогенності сполук при температурах евтектичних перетворень складають 3.1 мол.% (31.4 – 34.5 мол.% SnS₂) для Tl₄SnS₄ та 1.75 мол.% (48.5 – 50.25 мол.% SnS₂) – Tl₂SnS₃. За даними вимірювання мікротвердості та результатами мікроструктурного аналізу визначено, що області гомогенності сполук Tl₄SnS₄ та Tl₂SnS₃ при 423 К не перевищують 1.4 мол. % (Tl₄SnS₄) та 0.5 мол.% (Tl₂SnS₃) [253].

Система Tl₂Se–SnSe₂. Фізико-хімічна взаємодія в системі Tl₂Se–SnSe₂ досліджувалась неодноразово, а отримані результати суттєво різняться. Так, згідно отриманих авторами [217] результатів в системі Tl₂Se–SnSe₂ утворюються три сполуки Tl₄SnSe₄ - перитектично розкладається при 698 К, Tl₂SnSe₃ - плавиться при 745 К конгруентно та Tl₂Sn₂Se₅, яка стійка у вузькому інтервалі температур - утворюється в результаті евтектоїдної реакції при 648 К і перитектично розкладається при 733 К. За даними [218], сполуки Tl₄SnSe₄ та Tl₂SnSe₃ плавяться інконгруентно, результати роботи [210], вказують на конгруентний характер плавлення. Про існування сполуки Tl₂Sn₂Se₅ автори [210, 218] не згадують.

Нещодавно проведені дослідження [222] навели результати, що підтверджують утворення двох нових хімічних сполук з конгруентним характером плавлення, а саме Tl₃₀SnSe₁₇ (663 К) та Tl₄Sn₃Se₈ (749 К). Tl₄Sn₃Se₈ володіє поліморфним перетворенням при 629 К. Однак результати отримані [223] при вивченні фазових рівноваг у системі Tl₂Se–SnSe₂ підтвердили існування тільки трьох тернарних селенідів складів Tl₂Sn₂Se₅, Tl₂SnSe₃, Tl₄SnSe₄.

Уточнення діаграми стану системи на основі бінарних селенідів талію(I) та станум (IV) підтвердило існування трьох тернарних селенідів складу: Tl₄SnSe₄ і Tl₂SnSe₃, що плавляться конгруентно при 718 та 735 К відповідно, а також Tl₂Sn₂Se₅, яка стійка в інтервалі температур: утворюється при 648 К і перитектично розкладається при 733 К (рис.6 а) [253]. Встановлено координати нонваріантних точок, при яких відбуваються евтектичні перетворення:

12.5 мол.% SnSe₂, 633 К; 40 мол.% SnSe₂, 693 К, 62 мол.% SnSe₂, 723 К
(Рис.6 а).

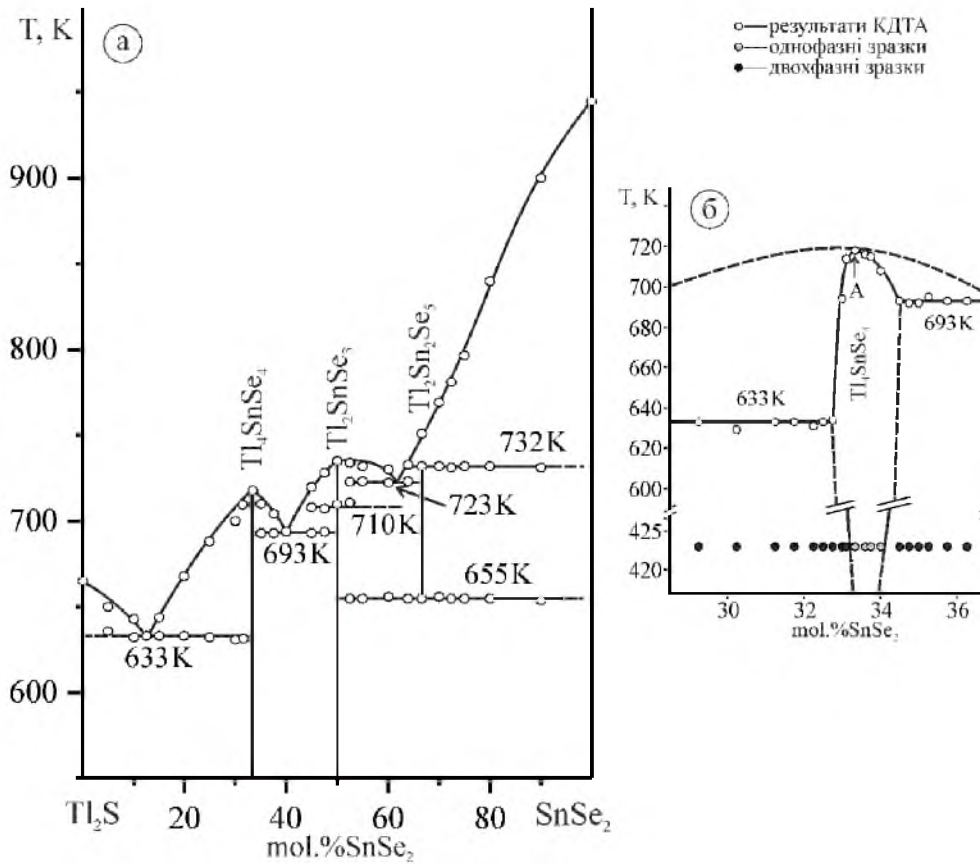

Рис.6. Діаграма стану системи Tl₂Se–SnSe₂ (а) та область гомогенності сполуки Tl₄SnSe₄ (б) [253]

Методом ДТА виявлено наявність поліморфного перетворення Tl₂SnSe₃ при 710 К, яке не вдалося підтвердити методом РФА. Можливо це пов'язано з тим, що при спробі отримання високотемпературної модифікації швидкість загартування сплаву є недостатньою, а також наявність у тернарного селеніду суттєвого переохолодження (біля 30 К) [253].

Мікродіаграма стану в області існування тернарного селеніду Tl₄SnSe₄, побудована на основі аналізу ряду сплавів в інтервалі концентрацій 29.25 – 36.25 мол.% SnSe₂ (Рис.6 б) Встановлено, що максимум на мікродіаграмі (точка А) співпадає з стехіометричним складом. За результатами мікроструктурного аналізу та визначення мікротвердості сплавів встановлено, що область гомогенності незначно звужується і при температурі 423 К не

перевищує 1 мол.% і знаходиться в межах 33.1-33.75 мол.% SnSe₂. Суттєвої області існування сполуки Tl₂SnSe₃ не зафіксовано.

3.2 Системи Tl₂X–BX

3.2.1. Системи Tl₂X–GeX

Система Tl₂S–GeS. Згідно роботи [254] переріз Tl₂S–GeS системи Tl–Ge–S є не квазібінарним з широкою областю розшарування.

Система Tl₂Se–GeSe. Переріз Tl₂Se–GeSe системи Tl–Ge–Se теж є не квазібінарним та характеризується формуванням тернарної фази Tl₂GeSe₂, що плавиться інконгруентно при 730 К [197, 254].

Система Tl₂Te–GeTe. У роботі [255] представлено діаграму стану системи на основі бінарних телуридів талію(I) та германію(II) Tl₂Te–GeTe. В системі реалізуються дві складу Tl₈GeTe₅ та Tl₂GeTe₂. Перша з них плавиться конгруентно при 753 К, а друга – розкладається за перитектичною реакцією при 690 К. Обидві сполуки володіють поліморфними перетворенням при 613 та 598 К відповідно.

3.2.2. Системи Tl₂X–SnX

Система Tl₂S–SnS. За даними авторів [209], квазібінарний переріз Tl₂S–SnS характеризується утворенням двох тернарних сполук: Tl₄SnS₃ та Tl₂Sn₂S₃. Tl₄SnS₃ характеризується конгруентним плавленням (623 К) та зазнає поліморфного перетворення при 600 К, а Tl₂Sn₂S₃ плавиться інконгруентно (679 К). У системі існують дві нонваріантні евтектичні точки, одна перитектична та метатектичні точки.

Конгруентний характер плавлення тернарного сульфїду Tl₄SnS₃ викликає певні сумніви, оскільки встановлені [209] температури евтектичних перетворень поблизу тернарної фази (618 К) відрізняються від наведеної

температури плавлення Tl_4SnS_3 (623 K) на 5 K, що лежить в межах похибки методу ДТА. У зв'язку з цим методами ДТА та РФА проведено уточнення [211] характеру фізико-хімічної взаємодії на квазібінарному перерізі Tl_2S-SnS у всьому концентраційному інтервалі та побудовано відповідну діаграму стану (Рис.7). Встановлено, що сполука Tl_4SnS_3 утворюється за перитектичною реакцією $L+Tl_2S \leftrightarrow Tl_4SnS_3$ при температурі 626 K. Ендотермічні ефекти при 600 K, імовірно, належать поліморфному перетворенню тернарної сульфїду Tl_4SnS_3 із низькотемпературної у високотемпературну модифікацію. Підтверджено характер плавлення діталій(I) тритіодистанату(II) $Tl_2Sn_2S_3$.

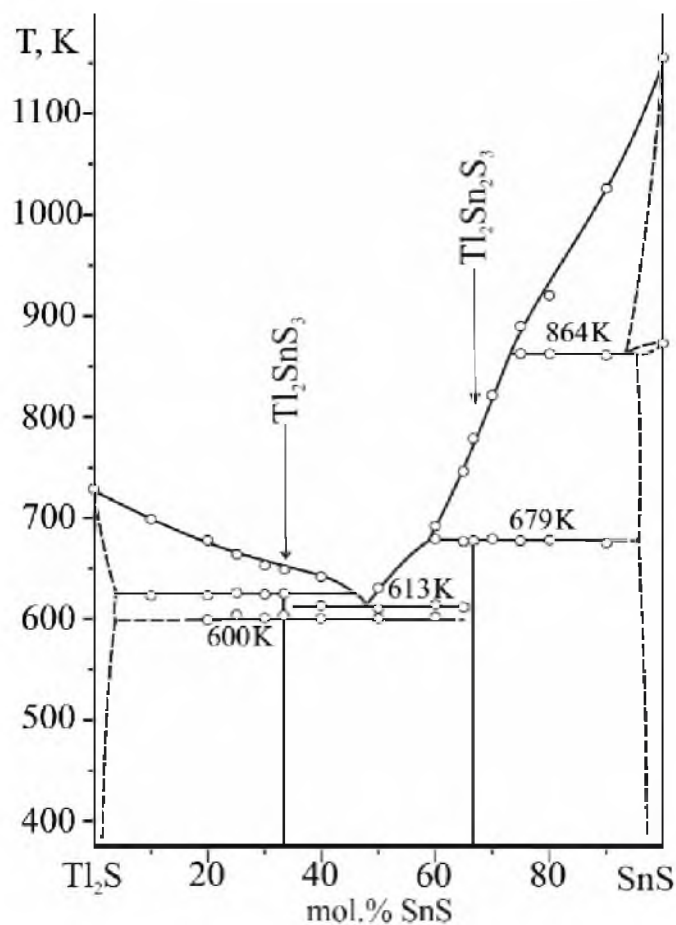

Рис. 7. Діаграма стану системи Tl_2S-SnS [211]

У системі Tl_2S-SnS відбуваються чотири нонваріантні процеси: метатектичний (на основі поліморфного перетворення станум (II) сульфїду $wtm-SnS \leftrightarrow L+ntm-SnS$, при 864 K; перитектичний $L+Tl_2S \leftrightarrow wtm-Tl_4SnS_3$ при 626 K; перитектичний $L+ntm-SnS \leftrightarrow Tl_2Sn_2S_3$ при 679 K та евтектичний $L \leftrightarrow wtm-Tl_4SnS_3+Tl_2Sn_2S_3$ при 613 K.

Протяжність твердих розчинів на основі вихідних бінарних компонентів, при температурі гомогенізуючого відпалу (573 К), не перевищує 10 мол. %.

Система $Tl_2Se-SnSe$. За результатами роботи [256] система $Tl_2Se-SnSe$ відноситься до перитектичного типу та відсутністю утворення тернарної фази. Максимальна концентрація твердих розчинів на основі талій(I) селеніду, утворених за перитектичною реакцією при 673 К, складає ~12 мол. % $SnSe$. У системі $Tl_2Se-SnSe$ проходить евтектоїдний процес на основі поліморфного перетворення $SnSe$ (92 мол. % $SnSe$, 753 К), що зумовлено поліморфним перетворенням $SnSe$ при 798 К. Із зменшенням температури область твердих розчинів помітно звужується.

Згідно проведеного уточнення фізико-хімічної взаємодії в системі $Tl_2Se-SnSe$ [225] утворюються дві тернарні сполуки талій(I) триселеностанат(II) Tl_4SnSe_3 , що плавиться конгруентно при 706 К та діталій(I) триселенодистанат(II) $Tl_2Sn_2Se_3$, яка утворюється за перитектичною реакцією $L + нтм-SnSe \leftrightarrow Tl_2Sn_2Se_3$ при 683 К і твердофазно розкладається ($Tl_2Sn_2Se_3 \leftrightarrow Tl_4SnSe_3 + нтм-SnSe$) при 640 К, тобто існує у дуже вузькому температурному інтервалі ~ 43 К (Рис.8). За результатами ДТА (наявність трьох – чотирьох ендотермічних ефектів на термограмах зразків часткової системи Tl_4SnSe_3-SnSe) зроблено припущення про можливість існування фази складу $Tl_2Sn_2Se_3$, аналогічної до $Tl_2Sn_2S_3$.

Ліквідус системи складається з чотирьох гілок первинних кристалізацій, які перетинаються у трьохнонваріантних точках з координатами: 47 мол. % $SnSe$, 663 К (евтектичний $L \leftrightarrow Tl_4SnSe_3 + Tl_2Sn_2Se_3$); 50 мол. % $SnSe$, 683 К (перитектичний $L + нтм-SnSe \leftrightarrow Tl_2Sn_2Se_3$); 59 мол. % $SnSe$, 764 К (метатектичний $втм-SnSe \leftrightarrow L + нтм-SnSe$).

Граничні тверді розчини в системі $Tl_2Se-SnSe$ не перевищують 37 мол. % на основі талій(I) селеніду і 10 мол. % на основі низькотемпературної модифікації станум(II) селеніду.

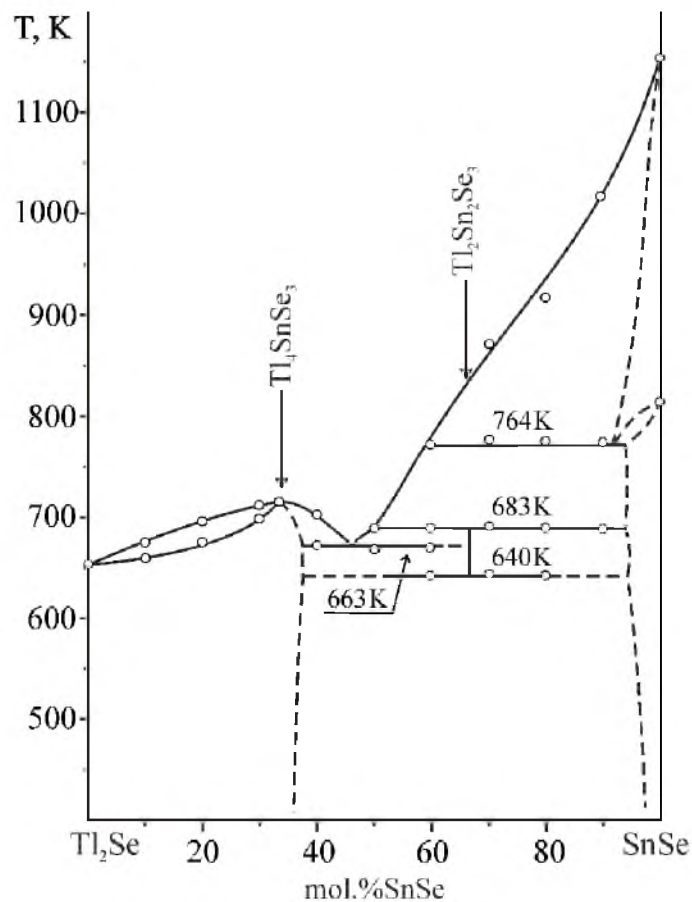

Рис.8. Діаграма стану системи Tl₂Se–SnSe [225]

Система Tl₂Te–SnTe. Утворення тернарної фази Tl₄SnTe₃ та евтектичний тип взаємодії у системі SnTe–Tl₄SnTe₃ підтверджено рядом робіт [232, 257-259]. Однак, існують певні суперечливості щодо взаємодії на перерізі Tl₂Te–SnTe, що в першу чергу пов'язані з фізико-хімічною взаємодією у підсистемі Tl₂Te–Tl₄SnTe₃. Так авторами [257] вказується на часткову квазібінарність перерізу Tl₂Te–SnTe і формування у ній сполуки Tl₄SnTe₃ із конгруентним характером плавлення при 828 К. З точки зору авторів [257], часткова система Tl₂Te–Tl₄SnTe₃ є неквазібінарною: зразки в області концентрацій від 0 до 7 мол.% SnTe є трифазними, а у області концентрацій 7-12 мол.% SnTe – двофазними, що встановлено за результатами дослідження мікротвердості.

Однак у роботі [259] вказується на утворення неперервного ряду твердих розчинів у системі Tl₂Te–Tl₄SnTe₃, а відтак і повну квазібінарність перерізу Tl₂Te–SnTe.

Зазначені протиріччя спонукали повторне дослідження 14 сплавів у системі $\text{Tl}_2\text{Te}-\text{SnTe}$. Встановлено, що у системі $\text{Tl}_2\text{Te}-\text{SnTe}$ не відбувається розриву розчинності твердих розчинів між бінарним Tl_2Te та тернарним талій(I) трителуранатом(II). Уточнено температуру плавлення тернарної сполуки Tl_4SnTe_3 (817 K) та координати нонваріантної евтектичної точки (57 мол.% SnTe , 773 K) [260] (Рис.9).

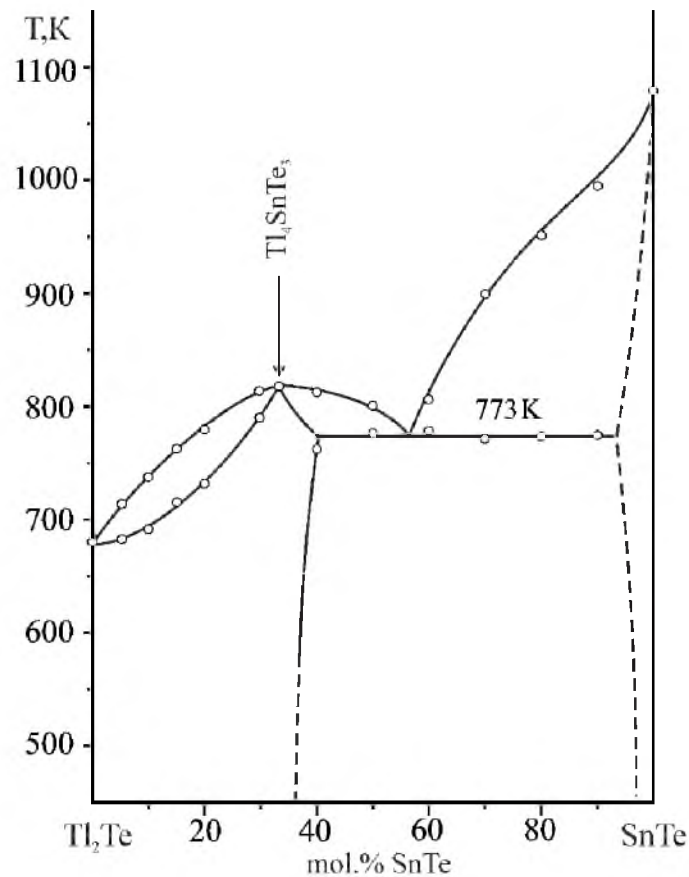

Рис.9. Діаграма стану системи $\text{Tl}_2\text{Te}-\text{SnTe}$ [260]

Підтвердження не ізоструктурності фаз Tl_2Te та Tl_4SnTe_3 [39,261] та можливість отримання у твердому стані Tl_2Te з моноклінною структурою спонукало до більш детального вивчення взаємодії в системі між бінарним талій(I) телуридом та тернарним талій(I) трителуранатом(II). Уточнену діаграму стану $\text{Tl}_2\text{Te}-\text{Tl}_4\text{SnTe}_3$ представлено на Рис.10.

Показано, що система $\text{Tl}_2\text{Te}-\text{Tl}_4\text{SnTe}_3$ характеризується розривом розчинності у інтервалі концентрацій 4–14 мол.% Tl_4SnTe_3 і проходженням перитектичної взаємодії $L+\text{Tl}_4\text{SnTe}_3 \leftrightarrow \text{Tl}_2\text{Te}$. В результаті проведених

досліджень встановлено координати нонваріантної перитектичної точки:
5 мол.% Tl_4SnTe_3 , 715 К.

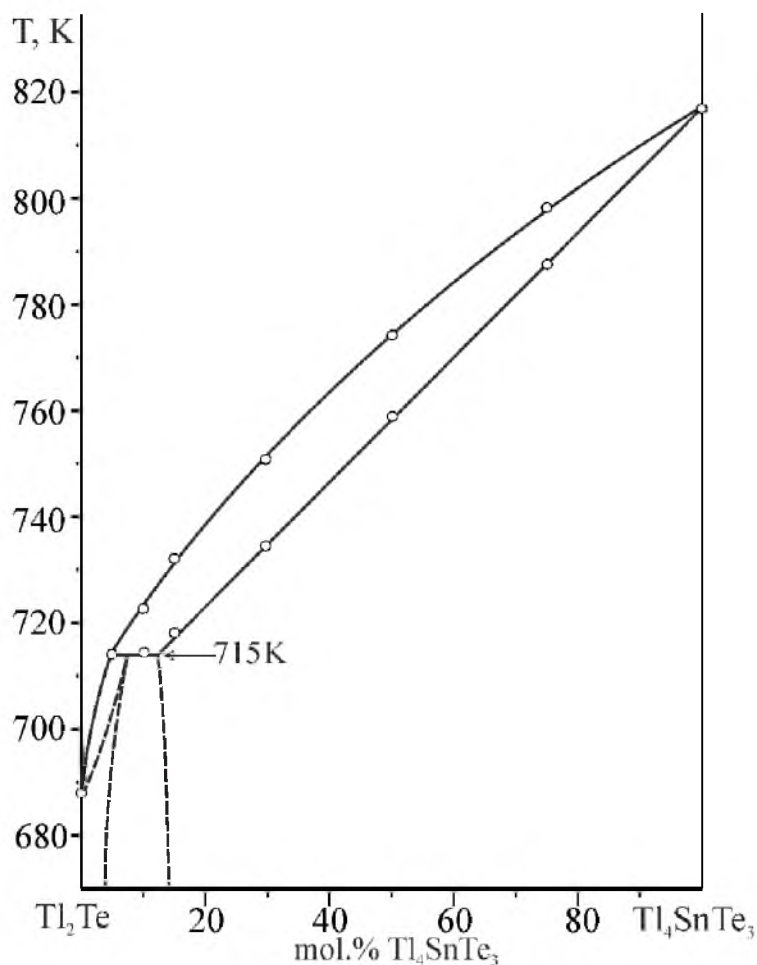

Рис.10. Діаграма стану підсистеми Tl_2Te - Tl_4SnTe_3

3.2.3. Системи Tl_2X - PbX

Система Tl_2S - PbS . Дослідження фазових рівновагах та відповідні діаграми стану системи Tl_2S - PbS представлені у роботах [236,237]. Переріз Tl_2S - PbS характеризується наявністю нонваріантної евтектичної рівноваги (13 мол.% PbS , 703 К [237], 10 мол.% PbS , 689 К), а також формуванням за перитектичною реакцією тернарної фази. Однак, згідно [237] у системі Tl_2S - PbS існує фаза складу Tl_6PbS_4 (738 К), а відповідно до [236] – фаза Tl_4PbS_3 (733К), що зазнає поліморфного перетворення при 693 К.

Уточнення характеру фізико-хімічної взаємодії у системі Tl_2S - PbS здійснено колективом авторів [262]. За результатами ДТА та РФА встановлено,

що в системі Tl_2S-PbS (Рис.11) утворюється одна тернарна фаза складу Tl_4PbS_3 за перитектичною реакцією $L+PbS \leftrightarrow Tl_4PbS_3$ (725 K) При температурі ~ 689 K зазнає поліморфного перетворення. На термограмах спостерігається недостатня кількість ендотермічних ефектів в інтервалі концентрацій 70-80 мол.% Tl_2S , що є наслідком близьких значень температур поліморфного перетворення та нонваріантної евтектичної горизонталі на термограмах зразків.

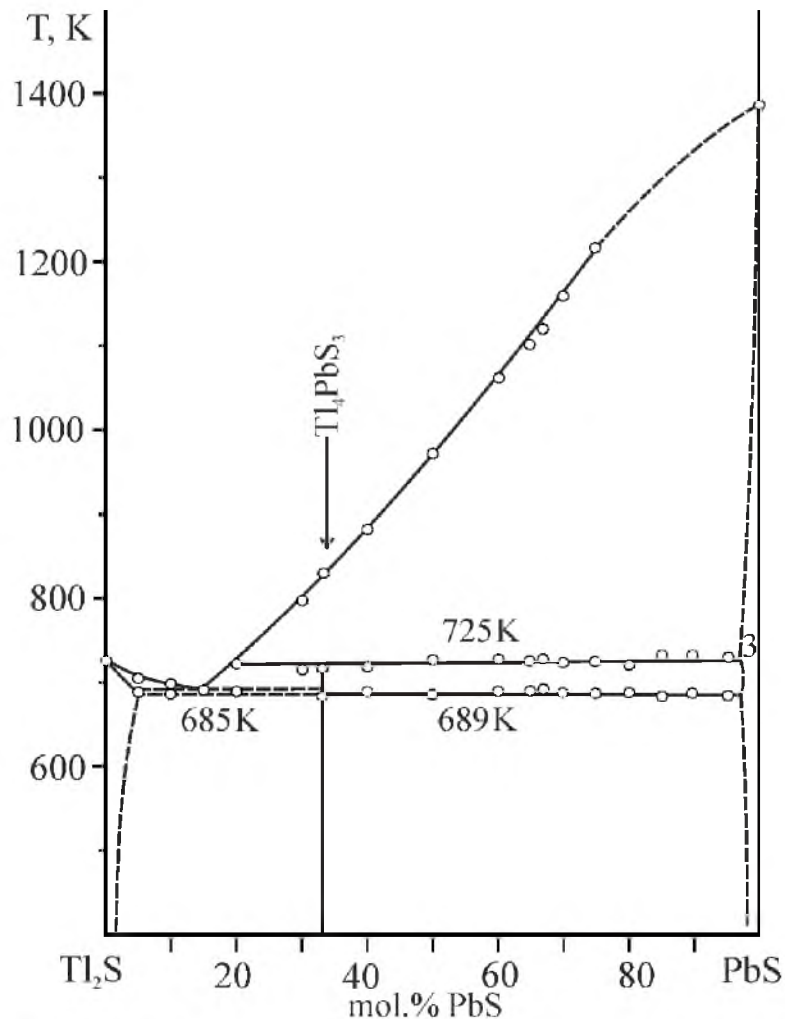

Рис.11. Діаграма стану системи Tl_2S-PbS [262]

Ліквідус системи складається із трьох гілок первинної кристалізації: бінарного плюмбум(II)сульфіду (0-80 мол.% Tl_2S), втм-талій(I)тритіоплюмбату(II) (80-85 мол.% Tl_2S) та бінарного талій(I) сульфід (80-100 мол.% Tl_2S). Гілки первинних кристалізацій перетинаються у двох нонваріантних точках: евтектичній, якій відповідає рівноважний процес

$L \leftrightarrow Tl_2S + vtm - Tl_4PbS_3$ (температура 685 К) та перитектичний – рівноважний процес $L + PbS \leftrightarrow vtm - Tl_4PbS_3$ (температура 725 К).

За результатами РФА в системі $Tl_2S - PbS$ знайдено три системи рефлексів, які відповідають кубічній (PbS) та невідомій фазі (концентраційний інтервалі 0–60 мол.% Tl_2S), тригональній (Tl_2S) і невідомій фазі (концентраційний інтервалі 70–95 мол.% Tl_2S). Рефлекси на дифрактограмах невідомої фази, імовірно, належать тернарній сполуці Tl_4PbS_3 .

Сталість параметрів ґратки, розрахованих на основі дифрактограм зразків, вказує на вузькі області утворення граничних твердих розчинів біля вихідних бінарних халькогенідів, а також на відсутність твердих розчинів всередині системи.

Система $Tl_2Se - PbSe$. Перші дослідження системи $Tl_2Se - PbSe$ показують на відсутність тернарної фази. Описано лише утворення за перитектичною реакцією твердих розчинів на основі Tl_2Se при температурі 818 К. Максимальна розчинність на основі талій(I) селеніду (при температурі перитектики) складає ~37 мол.% $PbSe$. Протяжність граничних твердих розчинів на основі плюмбум(II) не перевищує 5 мол.% [256]. Пізніші дослідження [54] показали, на формування у зазначеній системі тернарної сполуки Tl_4PbSe_3 , з конгруентним характером плавлення при 823 К.

Отримані авторами [263] результати, за допомогою сучасних методів фізико-хімічного аналізу свідчать про те, що у системі $Tl_2Se - PbSe$ формується тернарна фаза складу Tl_4PbSe_3 з конгруентним характером плавлення при 803 К (*Рис.12*).

Встановлено, що система $Tl_2Se - PbSe$ належить до евтектичного типу взаємодії. Гілки первинних кристалізацій сплавів перетинаються в нонваріантній евтектичній точці з координатами: 40 мол.% $PbSe$, 800 К (евтектичний процес $L \leftrightarrow Tl_2Se + Tl_4PbSe_3$) [263].

На дифрактограмах зразків підсистеми $Tl_2Se - Tl_4PbSe_3$ (інтервал концентрацій 0-33.33 мол.% $PbSe$) спостерігалось закономірне зміщення основних рефлексів, що є характерним для утворення твердих розчинів. РФА

зразків, відпалених при 573 К, показав, що граничні тверді розчини на основі вихідних бінарних селенідів не перевищують 35 (Tl₂Se) і 10 (PbSe) мол.% [226].

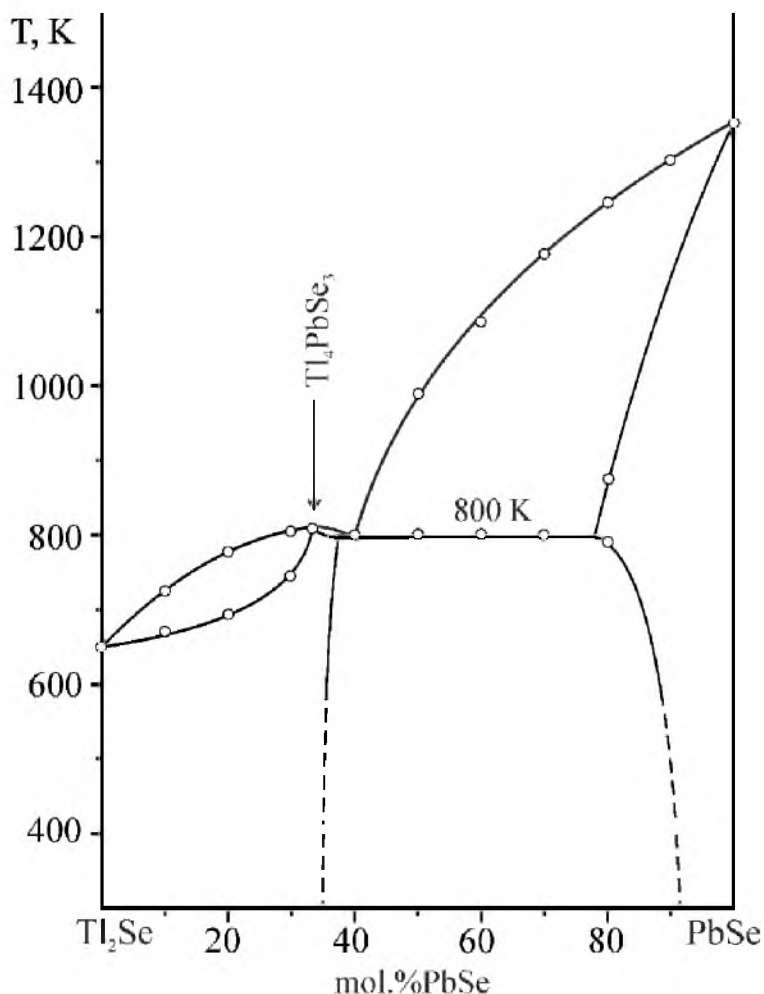

Рис.12. Діаграма стану системи Tl₂Se–PbSe [263]

Система Tl₂Te–PbTe. Дослідження фізико-хімічної взаємодії у системі Tl₂Te–PbTe здійснювались неодноразово. Згідно даних авторів [243], система Tl₂Te–PbTe характеризується утворенням однієї проміжної складної сполуки з конгруентним характером плавленням Tl₄PbTe₃ (893 К). Встановлено, що в підсистемі Tl₄PbTe₃–Tl₂Te проявляється широка область твердих розчинів на основі тернарного телуриду та трьохфазна область протяжністю до 10 мол.%.

Однак, авторами [244] встановлено, що система Tl₂Te–PbTe є квазібінарною з утворенням проміжної фази Tl₄PbTe₃, яка перитектично розкладається при 867 К. З боку Tl₂Te існує вироджена евтектика при 687 К.

Згідно [245], система $Tl_2Te-PbTe$ відноситься до евтектичного типу (рівноважний процес $L \leftrightarrow Tl_6PbTe_4 + PbTe$, 853 К). У системі $Tl_2Te-PbTe$ утворюється тернарна сполука складу Tl_6PbTe_4 , яка конгруентно плавиться при 867 К. З бінарним телуридом Tl_2Te утворює неперервний ряд твердих розчинів.

Враховуючи зазначені вище протиріччя, нами проведено повторне дослідження взаємодії у системі $Tl_2Te-PbTe$ (Рис.13).

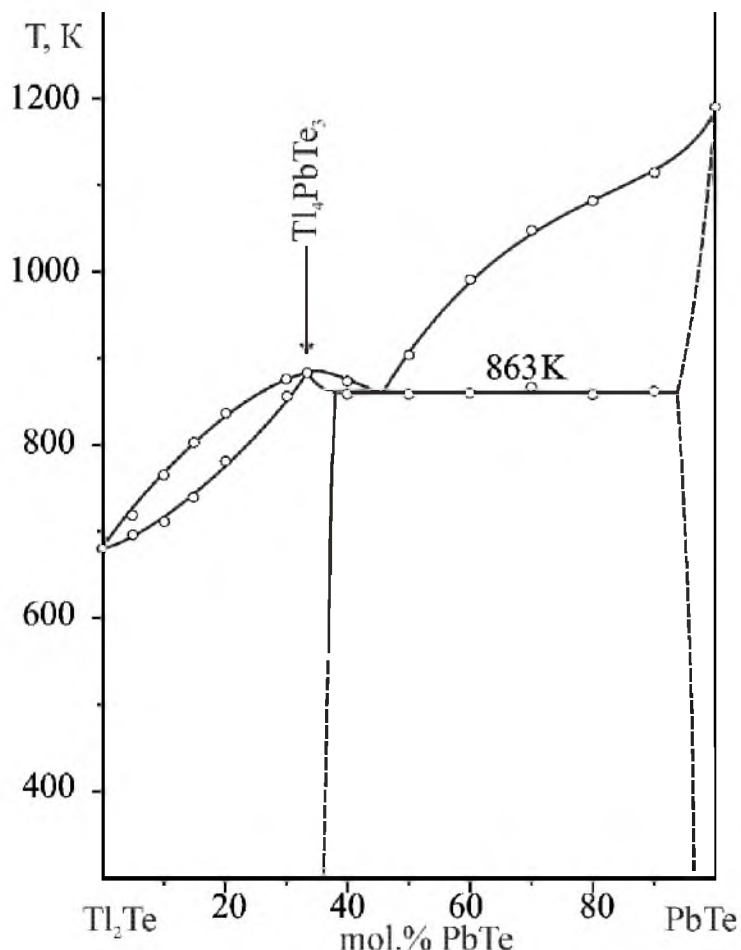

Рис.13. Діаграма стану системи $Tl_2Te-PbTe$ [264]

За результатами проведених досліджень [264] встановлено квазібінарність перерізу $Tl_2Te-PbTe$. Квазібінарна система $Tl_2Te-PbTe$ характеризується утворенням тернарної сполуки Tl_4PbTe_3 з конгруентним характером плавлення (880 К). Аналогічно в роботі [243], виявлена евтектика між Tl_4PbTe_3 та $PbTe$, але з уточненими координатами: 47 мол.% Tl_2Te , 863 К. Неперервний ряд твердих розчинів утворюється між тернарною фазою та бінарним талій(І)телуридом в інтервалі концентрацій 0 – 37 мол.% $PbTe$.

У зв'язку з проведеними дослідженнями із вивчення термодинамічної стабільності фази Tl_2Te [261] виникла необхідність уточнення діаграми стану $Tl_2Te-PbTe$ в області концентрацій збагаченій Tl_2Te . Встановлено, що система $Tl_2Te-Tl_4PbTe_3$ характеризується наявністю перитектичної взаємодії $L+Tl_4PbTe_3 \leftrightarrow Tl_2Te$ при температурі 721 К (Рис.14).

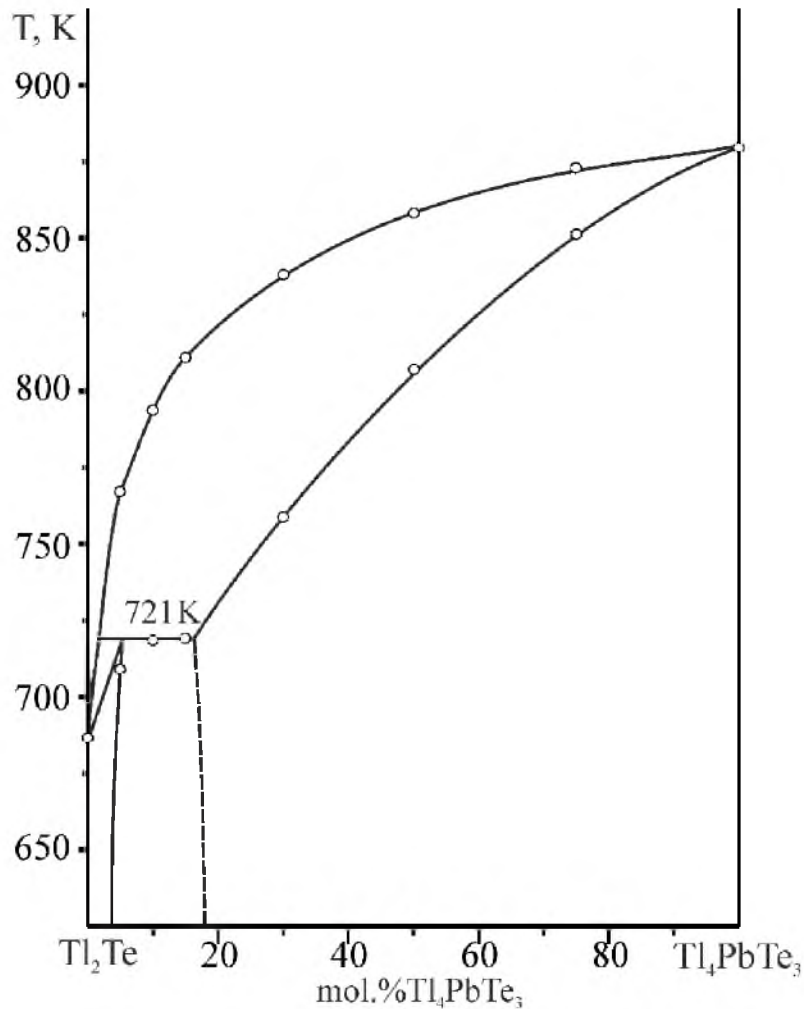

Рис.14. Діаграма стану системи $Tl_2Te-Tl_4PbTe_3$

Гілки первинних виділень кристалів Tl_2Te і Tl_4PbTe_3 перетинаються у нонваріантній перитектичній точці з координатами: 2 мол.% Tl_4PbTe_3 , 721 К.

За результатами РФА, встановлено розрив розчинності у системі $Tl_2Te-Tl_4PbTe_3$ та існування широкої області твердих розчинів (~ 80 мол.%) на основі тернарного Tl_4PbTe_3 .

4. Кристалічна структура проміжних тернарних сполук у системах

Tl_2X-BX_2 , Tl_2X-BX ($B - Si, Ge, Sn, Pb$; $X - S, Se, Te$)

Квазібінарні системи Tl_2X-BX_2 , ($B - Si, Ge, Sn, Pb$; $X - S, Se, Te$) характеризуються утворенням проміжних сполук типу Tl_4BX_4 , Tl_2BX_3 , $Tl_2B_2X_5$.

Для систем за участю двовалентного p -металу Tl_2X-BX характерним є формування сполук типу Tl_4BX_4 . Кристалохімічні параметри проміжних сполук представлено у Табл.6.

Таблиця 6. Кристалохімічні параметри тернарних сполук систем Tl_2X-BX_2 , Tl_2X-BX ($B - Si, Ge, Sn, Pb$; $X - S, Se, Te$).

Сполука	Сингонія, просторова група	Параметри елементарної комірки	Літ.
Tl_4SiS_4	monoclinic C1c1	$a= 12.518(3)$, $b= 11.241(2)$, $c= 7.567(2)$ Å, $\beta=112.80(2)^\circ$, $V= 981.59$ Å ³	[185]
Tl_4SiSe_4	monoclinic C12/c1	$a= 11.664(9)$, $b= 7.277(4)$, $c= 24.903(12)$ Å, $\beta=99.93(5)^\circ$, $V= 2082.07$ Å ³	[185]
Tl_4GeS_4	monoclinic C1c1	$a= 12.501(3)$, $b= 11.248(2)$, $c= 7.608(3)$ Å, $\beta=112.21(2)^\circ$, $V= 2095.76$ Å ³	[193]
Tl_4GeSe_4	monoclinic C12/c1	$a= 11.6700(3)$, $b= 7.3170(1)$, $c= 25.6030(10)$ Å, $\beta=106.54(1)^\circ$, $V= 1200.37$ Å ³	[202]
Tl_4SnS_4	monoclinic P12 ₁ /c1	$a= 8.357(3)$, $b= 8.246(3)$, $c= 15.334(5)$ Å, $\beta=103.69(3)^\circ$, $V= 1026.67$ Å ³	[212]
Tl_4SnSe_4	monoclinic P12 ₁ /c1	$a= 8.481(2)$, $b= 8.411(2)$, $c= 15.800(5)$ Å, $\beta=102.39(2)^\circ$, $V= 1100.82$ Å ³	[229]
Tl_2SiS_3	triclinic P-1	$a= 6.699(5)$, $b= 6.645(4)$, $c= 8.380(5)$ Å, $\alpha=90.32(5)^\circ$, $\beta=112.00(5)^\circ$, $\gamma=112.32(5)^\circ$, $V= 315.17$ Å ³	[184]

Продовження таблиці 6.

Tl_2SiSe_3	triclinic P-1	$a= 6.875(2), b= 6.866(2), c= 8.731(2) \text{ \AA},$ $\alpha=90.50(2)^\circ, \beta=111.69(2)^\circ, \gamma=113.70(2)^\circ, V=$ $344.62 \text{ \AA}^3$	[184]
Tl_2GeS_3	triclinic P-1	$a= 6.717(2), b= 6.749(2), c= 8.448(3) \text{ \AA},$ $\alpha=90.28(4)^\circ, \beta=111.47(4)^\circ, \gamma=113.21(4)^\circ, V=$ $322.54 \text{ \AA}^3$	[195]
Tl_2GeSe_3	triclinic P-1	$a= 6.925(6), b= 6.934(7), c= 8.771(6) \text{ \AA},$ $\alpha=90.55(7)^\circ, \beta=111.42(6)^\circ, \gamma=114.45(7)^\circ, V=$ $350.43 \text{ \AA}^3$	[184]
Tl_2GeTe_3	orthorhombic Pnma	$a= 8.303(4), b= 21.5140(90), c= 8.453(6) \text{ \AA},$ $V= 1509.97 \text{ \AA}^3$	[206]
Tl_2SnS_3	monoclinic C12/m1	$a= 23.052(4), b= 3.8365(8), c= 7.386(2) \text{ \AA},$ $\beta=94.04(2)^\circ, V= 651.59 \text{ \AA}^3$	[213]
Tl_2SnSe_3	orthorhombic Pnam	$a= 8.051(3), b= 8.169(3), c= 21.24(1) \text{ \AA}, V=$ $1396.93 \text{ \AA}^3$	[230]
Tl_2SnTe_3	orthorhombic Pnma	$a= 8.410(1), b= 22.251(6), c= 8.499(4) \text{ \AA},$ $V= 1590.43 \text{ \AA}^3$	[234]
$\text{Tl}_2\text{Ge}_2\text{S}_5$	monoclinic C12/c1	$a= 14.967(2), b= 14.980(2), c= 8.812(1) \text{ \AA},$ $\beta=106.98(1)^\circ, V= 1889.57 \text{ \AA}^3$	[194]
$\text{Tl}_2\text{Ge}_2\text{Se}_5$	monoclinic C12/c1	$a= 15.602 (2), b= 15.549(5), c= 9.052(3) \text{ \AA},$ $\beta=107.10(3)^\circ, V= 2098.9 \text{ \AA}^3$	[201]
$\text{Tl}_2\text{Sn}_2\text{S}_5$	monoclinic C12/c1	$a= 11.115(2), b= 7.723(1), c= 11.492(2) \text{ \AA},$ $\beta=108.60(1)^\circ, V= 934.96 \text{ \AA}^3$	[214]
Tl_4SnS_3	tetragonal P4/ncc	$a= 8.305(1), c= 12.647(3) \text{ \AA}, V= 872.3 \text{ \AA}^3$	[216]
Tl_4SnSe_3	tetragonal P4/ncc	$a= 8.522(2), c= 12.722(6) \text{ \AA}, V= 923.93 \text{ \AA}^3$	[231]

Продовження таблиці 6.

Tl_4SnTe_3	tetragonal I4/mcm	$a= 8.819(2), c= 13.013(3) \text{ \AA}, V= 1012.08 \text{ \AA}^3$	[233]
Tl_4PbSe_3	tetragonal P4/ncc	$a= 8.5346(2), c= 12.6871(7) \text{ \AA}, V= 924.1 \text{ \AA}^3$	[264]
Tl_4PbTe_3	tetragonal I4/mcm	$a= 8.841(2), c= 13.056(3) \text{ \AA}, V= 1020.5 \text{ \AA}^3$	[233]

4.1. Сполуки типу Tl_4BX_4

Характерною особливістю тетраних сполук типу Tl_4BX_4 (де В – Si, Ge, Sn, X – S, Se) є те, що вони кристалізуються у моноклінній сингонії, проте у різних просторових групах. Аніонна група утворюється дещо деформованими тетраедрами $[BX_4]$, в яких центральний атом р-елемента координує навколо себе чотири атоми халькогену.

У кристалічній структурі сполук Tl_4SiS_4 та Tl_4GeS_4 (ІІІ $C1c1$) (Рис.15) чітко прослідковується утворення шарів із аніонних груп $[Si(Ge)S_4]$ вздовж напрямку b , в яких вони попарно розгорнуті на деякий кут відповідно до напрямку a . Атоми Тl розташовуються між шарами аніонних груп вздовж напрямку b (Т12, Т13, Т14) та біля граней тетраєдрів $[Si(Ge)S_4]$ всередині шарів (Т11) (Рис.16).

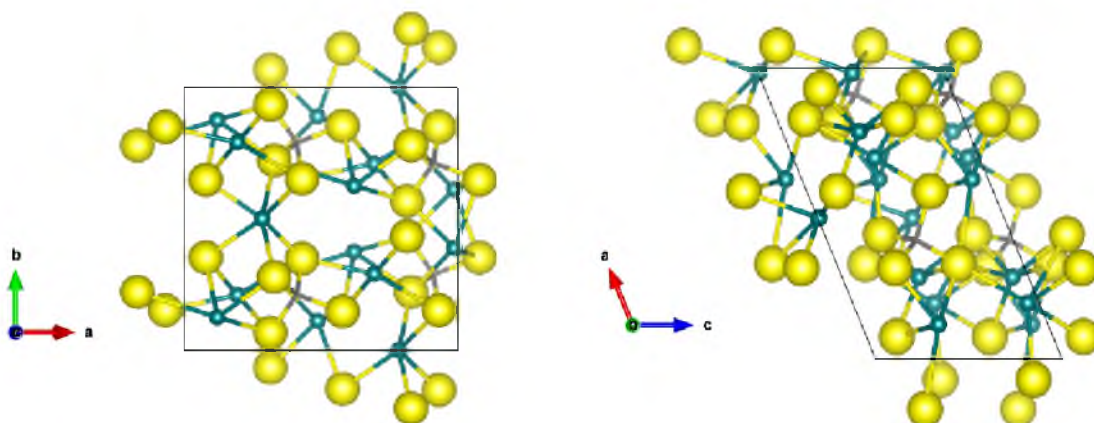

Рис.15. Кристалічна ґратка сполук $Tl_4Si(Ge)S_4$ (monoclinic, $C1c1$) вздовж напрямків c та b

Таблиця 7. Кристалічні дані та координати атомів у структурі сполуки Tl_4SiS_4 (monoclinic (mS36), ПГ $C1c1$ (9), $a=12.518$, $b=11.241(2)$, $c=7.567 \text{ \AA}$, $\beta=112.8^\circ$, $V=981.59 \text{ \AA}^3$) [185]

Atom	No.	OX	SITE	x	y	z
Tl	1	+1	4a	0.4863	0.1113(2)	0.5064
Tl	2	+1	4a	0.1200(3)	0.8751(2)	0.4132(4)
Tl	3	+1	4a	0.1935(3)	0.2096(2)	0.4378(4)
Tl	4	+1	4a	0.2834(2)	0.4999(3)	0.4133(4)
Si	1	+4	4a	0.4106(12)	0.7887(14)	0.4781(20)
S	1	-2	4a	0.3283(13)	0.2784(12)	0.1539(21)
S	2	-2	4a	0.0781(14)	0.6474(14)	0.1620(23)
S	3	-2	4a	0.3140(14)	0.9332(13)	0.3029(21)
S	4	-2	4a	0.4300(12)	0.6516(12)	0.3012(23)

Таблиця 8. Кристалічні дані та координати атомів у структурі сполуки Tl_4GeS_4 (monoclinic (mS36), ПГ $C1c1$ (9), $a=12.501$, $b=11.248$, $c=7.608 \text{ \AA}$, $\beta=112.21^\circ$, $V=990.4 \text{ \AA}^3$) [185]

Atom	No.	OX	SITE	x	y	z
Tl	1	+1	4a	0.487	0.1119(3)	0.505
Tl	2	+1	4a	0.1185(4)	0.8736(3)	0.4118(7)
Tl	3	+1	4a	0.1936(4)	0.2072(3)	0.4354(7)
Tl	4	+1	4a	0.2842(4)	0.4956(3)	0.4180(6)
Ge	1	+4	4a	0.4103(7)	0.7885(7)	0.4595(11)
S	1	-2	4a	0.3283(14)	0.2800(13)	0.146(2)
S	2	-2	4a	0.0839(14)	0.644(2)	0.148(3)
S	3	-2	4a	0.314(2)	0.9404(14)	0.280(2)
S	4	-2	4a	0.436(2)	0.6430(15)	0.283(3)

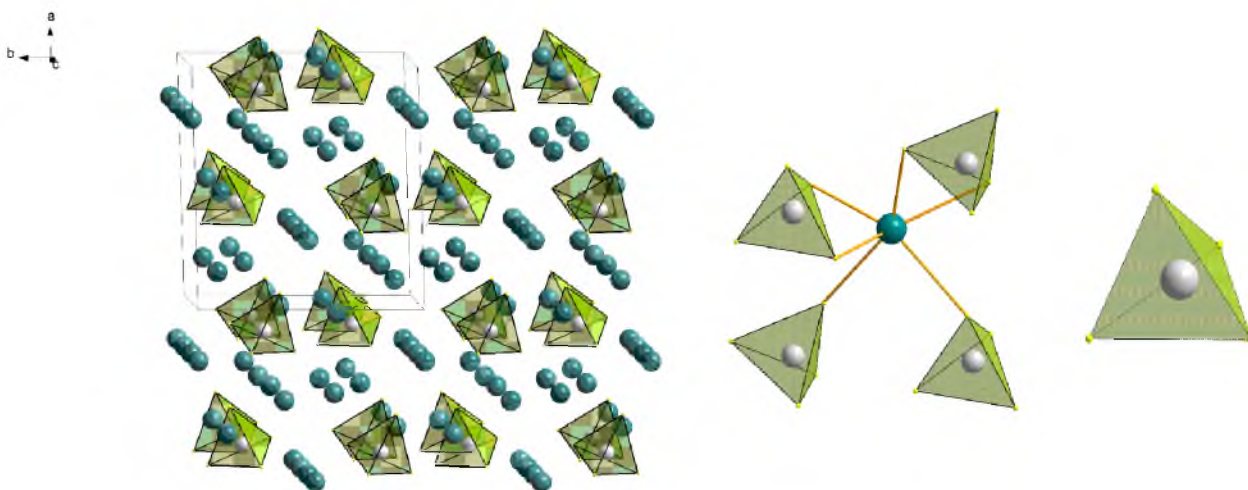

Рис.16. Укладання тетраедрів $[BS_4]$ та координаційне оточення атомів Tl та Si(Ge) у структурі сполук $Tl_4Si(Ge)S_4$

Сполуки Tl_4SiSe_4 , Tl_4GeSe_4 кристалізується у просторовій групі $C12/c1$. Для них характерне почергове розташування шарів аніонної групи із тетраедрів $[Si(Ge)Se_4]$ із різною просторовою орієнтацією в напрямку a , які поділені між собою шарами катіонної групи (Tl1, Tl4 та Tl5). Атоми Tl2 та Tl3 розташовані між тетраедрами $[Si(Ge)Se_4]$ всередині шарів аніонної групи. Кожний атом Tl у структурі координується чотирма окремими октаедрами аніонної групи $[Si(Ge)Se_4]$ (Рис.17).

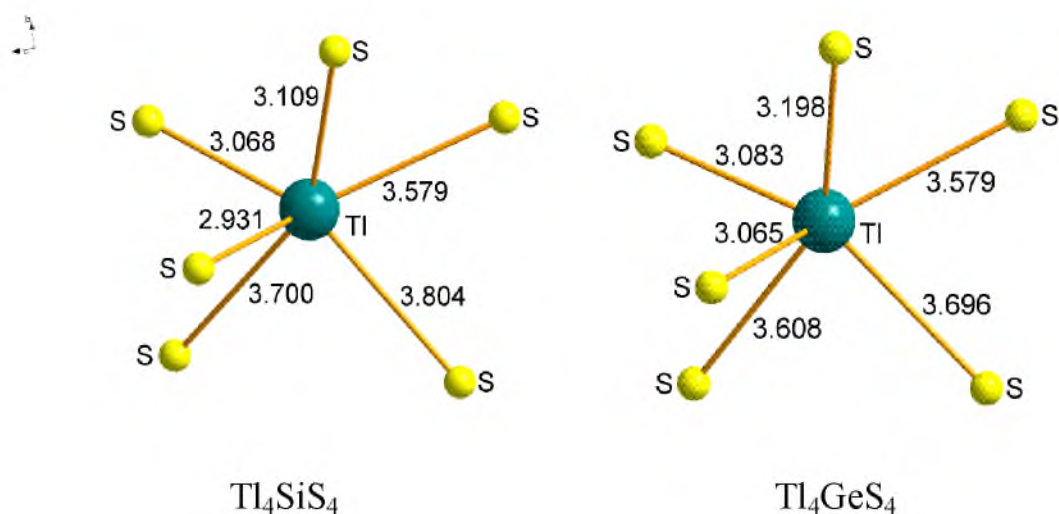

Рис.17. Міжатомні віддалі Tl–Se у структурі сполук $Tl_4Si(Ge)S_4$

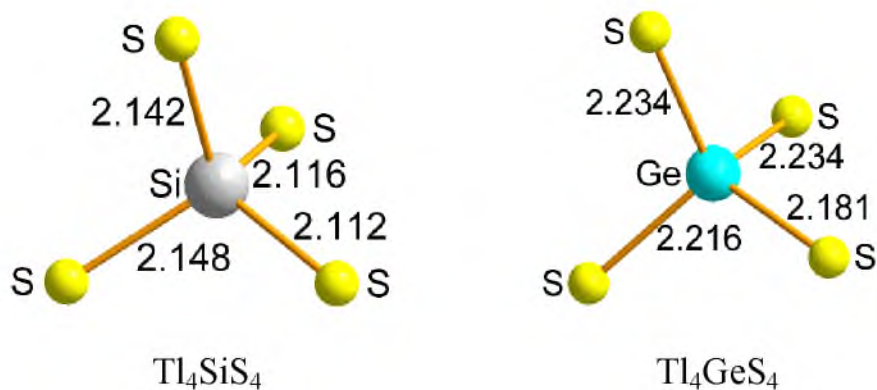

Рис.18. Міжатомні віддалі Si(Ge)–S у структурі сполук $Tl_4Si(Ge)S_4$

Аніони $[Si(Ge)Se_4]^{4-}$ оточені дев'ятьма катіонами Tl^+ у формі неправильного координаційного багатогранника (Рис.19-20).

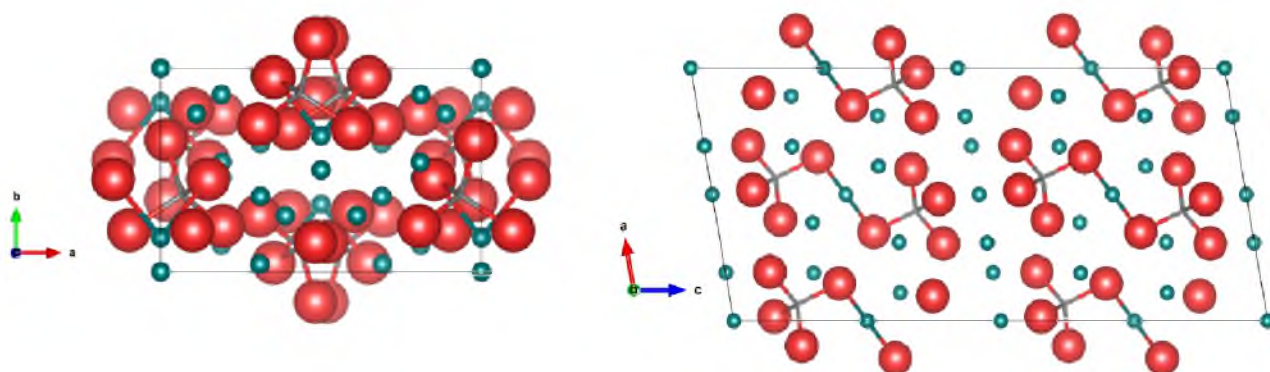

Рис.19. Кристалічна ґратка сполук $Tl_4Si(Ge)Se_4$ (*monoclinic*, $C12/c1$) вздовж напрямків c та b

Таблиця 9. Кристалічні дані та координати атомів у структурі сполуки Tl_4SiSe_4 (*monoclinic* ($mS72$), ПГ $C12/c1$ (15), $a=11.664$, $b=7.277$, $c=24.903$ Å, $\beta=99.93^\circ$, $V=2082.07$ Å³) [185]

Atom	No.	OX	SITE	x	y	z
Tl	1	+1	8f	0.1911(2)	0.4621(3)	0.0008(1)
Tl	2	+1	8f	0.3887(2)	0.2757(4)	0.6793(1)
Tl	3	+1	8f	0.3110(3)	0.3705(3)	0.8350(1)
Tl	4	+1	4a	0	0	0
Tl	5	+1	4e	0	0.1674(4)	0.75
Si	1	+4	8f	0.0655(13)	0.3766(21)	0.6243(6)

Продовження таблиці 9.

Se	1	-2	8f	0.3060(5)	0.2754(8)	0.4169(2)
Se	2	-2	8f	0.0175(5)	0.3528(7)	0.0772(2)
Se	3	-2	8f	0.4014(5)	0.2969(8)	0.1194(3)
Se	4	-2	8f	0.3521(6)	0.0442(8)	0.2905(2)

Таблиця 10. Кристалічні дані та координати атомів у структурі сполуки Tl_4GeSe_4 (monoclinic (*mS72*), ПГ *C12/c1* (15), $a=11.670$, $b=7.317$, $c=25.603$ Å, $\beta=106.54^\circ$, $V=2095.76$ Å³) [202]

Atom	No.	OX	SITE	x	y	z
Tl	1	+1	8f	0.1937(2)	0.5390(4)	0.0025(1)
Tl	2	+1	8f	0.3897(3)	0.2775(5)	0.1795(1)
Tl	3	+1	8f	0.3121(3)	0.3719(4)	0.3358(1)
Tl	4	+1	4a	0	0	0
Tl	5	+1	4e	0	0.1695(5)	0.25
Ge	1	+4	8f	0.0641(7)	0.3803(9)	0.1240(3)
Se	1	-2	8f	0.1979(5)	0.2197(9)	0.0823(3)
Se	2	-2	8f	0.5132(5)	0.1566(7)	0.0757(2)
Se	3	-2	8f	0.1039(5)	0.1977(9)	0.3809(3)
Se	4	-2	8f	0.1548(5)	0.4596(9)	0.2123(2)

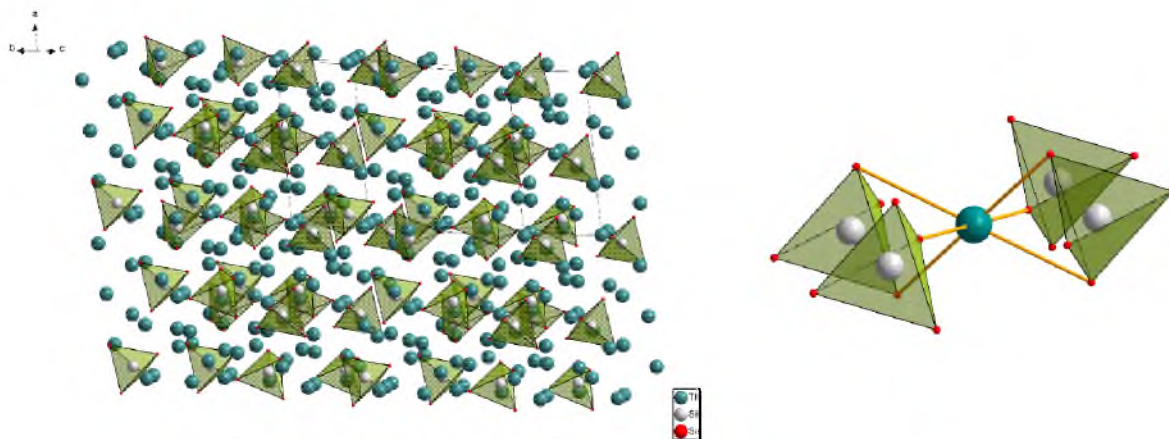

Рис.20. Укладання тетраедрів $[Si(Ge)Se_4]$ та координаційне оточення атомів Tl у структурі сполук $Tl_4Si(Ge)Se_4$

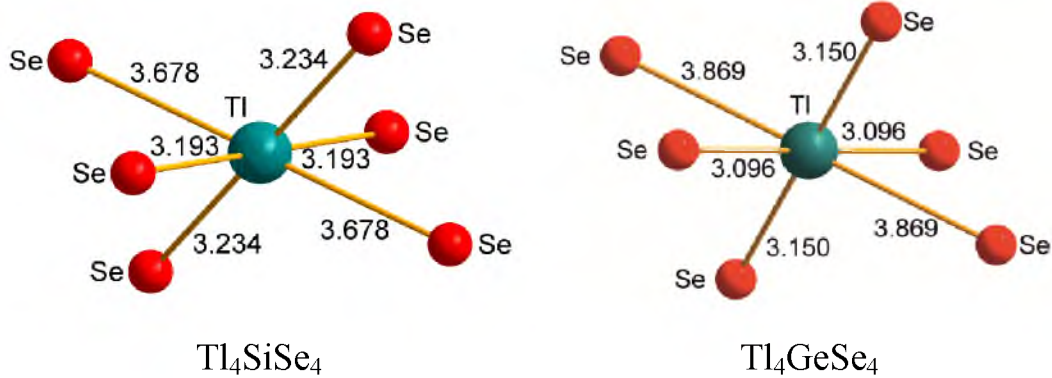

Рис.21. Міжатомні віддали Tl–Se та Si(Ge)–Se у структурі сполук $Tl_4Si(Ge)Se_4$

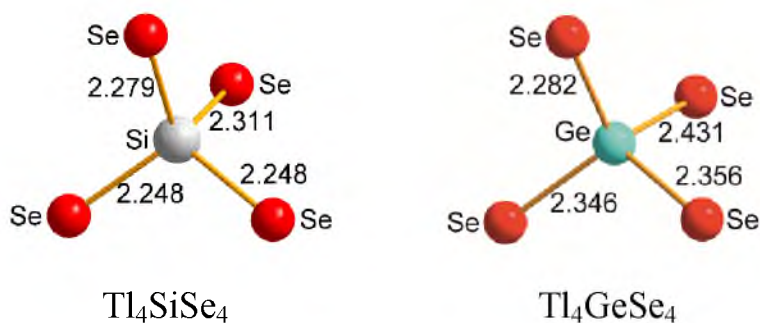

Рис.22. Міжатомні віддали Si(Ge)–Se у структурі сполук $Tl_4Si(Ge)Se_4$

Сполуки Tl_4SnS_4 та Tl_4SnSe_4 кристалізуються у просторовій групі $P12_1/c1$. Кристалічна структура характеризується попарно антисиметричним розташуванням шарів вздовж напрямку a , в яких атоми катіонної групи Tl1, Tl2, Tl3 чередуються із тетраедрами аніонної групи $[SnX_4]$ (Рис.23-24).

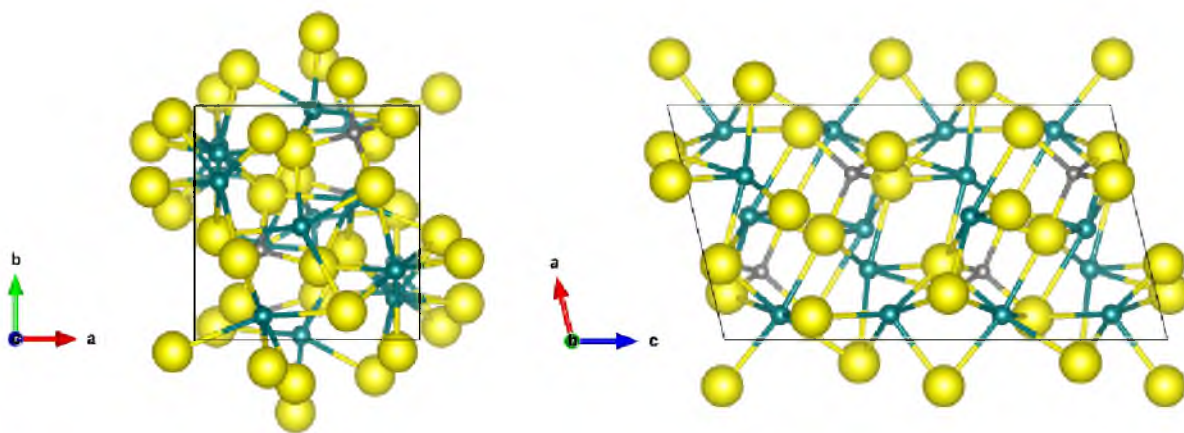

Рис.23. Кристалічна гратка сполук $Tl_4SnS_4(Se_4)$ (*monoclinic*, $P12_1/c1$) вздовж напрямків c та b

Таблиця 11. Кристалічні дані та координати атомів у структурі сполуки Tl_4SnS_4 (monoclinic (mP36), ПГ $P12_1/c1$ (14), $a=8.357$, $b=8.246$, $c=15.334 \text{ \AA}$, $\beta=103.69^\circ$, $V=1026.67 \text{ \AA}^3$) [212]

Atom	No.	OX	SITE	x	y	z
Tl	1	+1	4e	0.5264(2)	0.5168(3)	0.1227(1)
Tl	2	+1	4e	0.6985(2)	0.8993(3)	0.1357(1)
Tl	3	+1	4e	0.8912(2)	0.3247(3)	0.1126(1)
Tl	4	+1	4e	0.1066(2)	0.7033(3)	0.1400(1)
Sn	1	+4	4e	0.2907(3)	0.1157(4)	0.1202(2)
S	1	-2	4e	0.677(1)	0.120(1)	0.9659(7)
S	2	-2	4e	0.098(1)	0.054(2)	0.2088(7)
S	3	-2	4e	0.198(1)	0.154(2)	0.5304(8)
S	4	-2	4e	0.447(1)	0.688(2)	0.2836(7)

Таблиця 12. Кристалічні дані та координати атомів у структурі сполуки Tl_4SnSe_4 (monoclinic (mP36), ПГ $P12_1/c1$ (14), $a=8.481$, $b=8.411$, $c=15.800 \text{ \AA}$, $\beta=102.39^\circ$, $V=1100.82 \text{ \AA}^3$) [229]

Atom	No.	OX	SITE	x	y	z
Tl	1	+1	4e	0.5328(4)	0.5217(5)	0.1221(2)
Tl	2	+1	4e	0.7042(5)	0.8948(5)	0.1371(3)
Tl	3	+1	4e	0.8911(5)	0.3262(5)	0.1155(2)
Sn	1	+4	4e	0.2967(7)	0.1147(8)	0.1209(4)
Se	1	-2	4e	0.672(1)	0.125(1)	0.9697(6)
Se	2	-2	4e	0.092(1)	0.058(1)	0.2118(6)
Se	3	-2	4e	0.202(1)	0.143(1)	0.5283(6)
Se	4	-2	4e	0.438(1)	0.691(1)	0.2806(5)

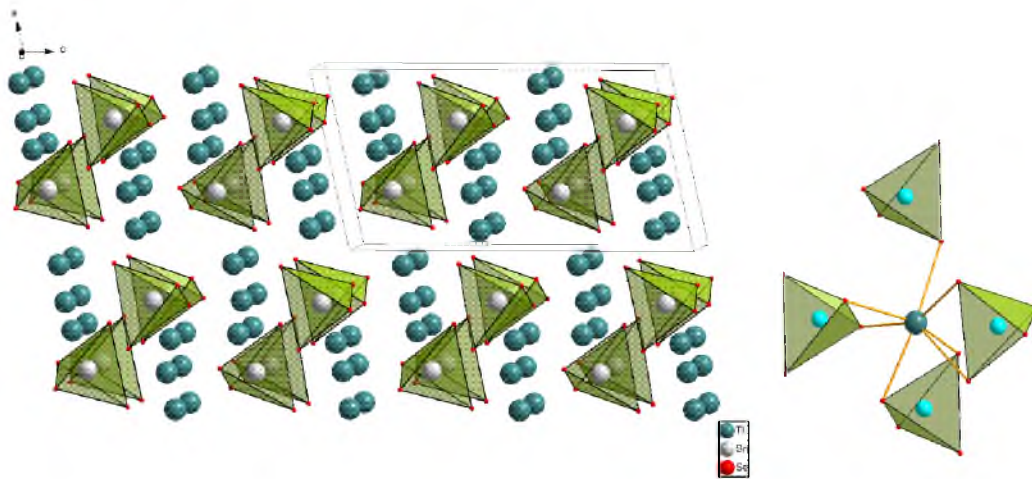

Рис.24. Укладання тетраедрів $[SnX_4]$ та координаційне оточення атомів Tl у структурі сполук $Tl_4SnS_4(Se_4)$

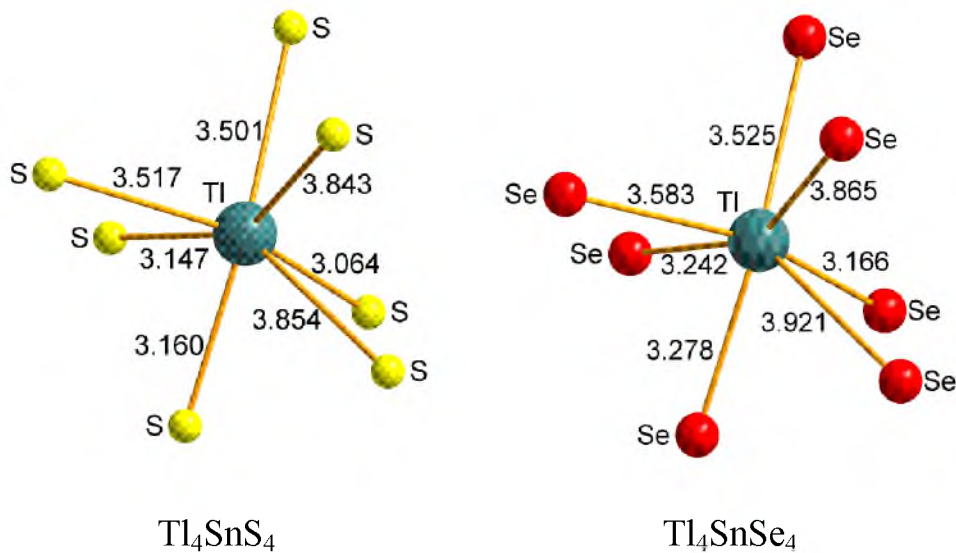

Рис.25. Міжатомні віддалі Tl–S(Se) у структурі сполук $Tl_4SnS_4(Se_4)$

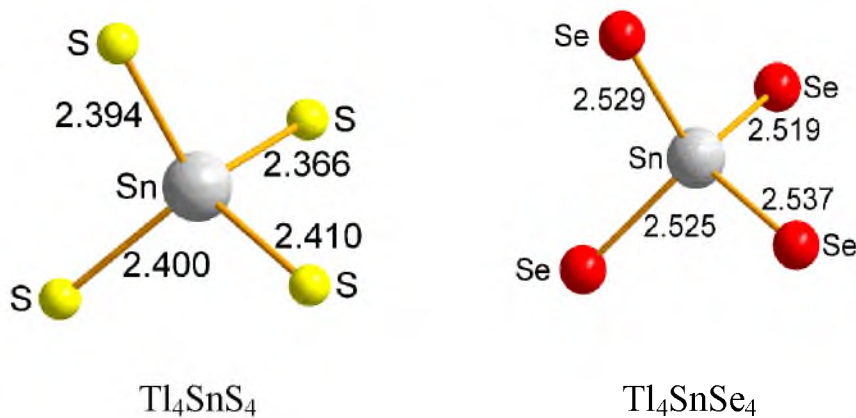

Рис.26. Міжатомні віддалі Ge(Sn)–S(Se) у структурі сполук $Tl_4Ge(Sn)S_4(Se_4)$

4.2. Сполуки типу Tl_2BX_3

Сполуки типу Tl_2BX_3 кристалізуються у трьох сингоніях: триклінній $Tl_2Si(Ge)S_3(Se)_3$ ($P-1$) (Рис.27), моноклінній Tl_2SnS_3 ($C12/m1$) (Рис.32) та орторомбічній $Tl_2Ge(Sn)Te_3$ ($Pnma$) (Рис.345), Tl_2SnSe_3 ($Pnam$) (Рис.40). Аніонну групу утворюють тетраедри $[BX_4]$, в яких атом p -елемента оточений чотирма атомами халькогену.

У сполуках $Tl_2Si(Ge)S_3(Se)_3$, тетраедри з'єднані ребрами в ізольовані пари, як представлено на Рис.28. У межах другого координаційного оточення (ДКО) атоми Тl займають тетраедричні порожнини та дещо зміщені до однієї з трикутних граней оточення з атомів халькогену. В структурі сполуки Tl_2SnS_3 , тетраедри з атомів сірки навколо атомів Sn утворюють незкінчені ланцюги зі з'єднаних між собою вершинами тетраедрів $[SnS_4]$ (Рис.33). Атоми Талію знаходяться в проміжках між ланцюгами, мають оточення у вигляді тригональної призми з додатковим атомом проти бічної грані для Тl1 та у вигляді деформованого куба для Тl2 (Рис.34). Такі ж ізольовані спарені тетраедри можна виділити і в структурі ізоструктурних Tl_2GeTe_3 , Tl_2SnTe_3 та Tl_2SnSe_3 . Мотив щільної упаковки в них зберігається, проте в структурі чітко проглядаються шари з атомів Те (Рис.36), що може вказувати на збільшення ковалентності у зв'язках аніон – катіон.

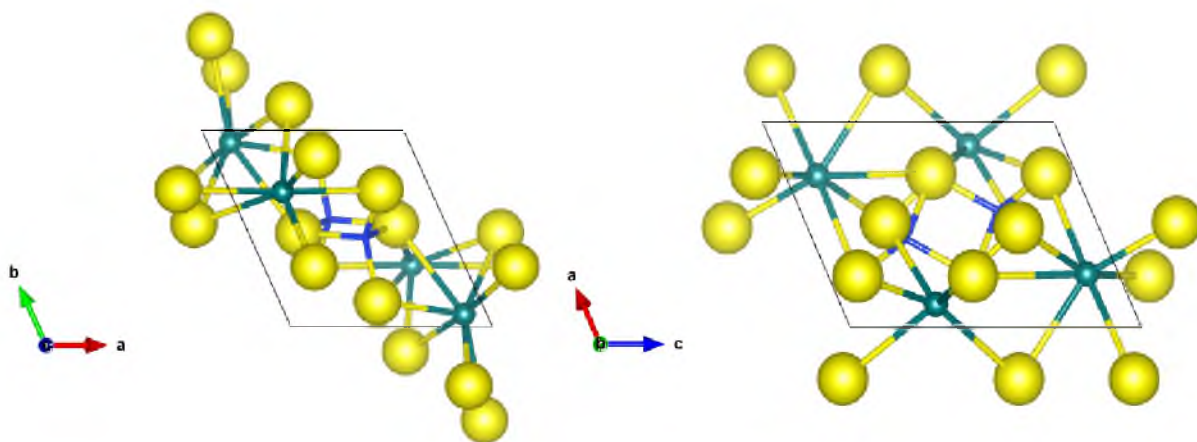

Рис.27. Кристалічна ґратка сполук $Tl_2Si(Ge)S_3(Se)_3$ (*triclinic, P-1*) вздовж напрямків c та b

Таблиця 13. Кристалічні дані та координати атомів у структурі сполуки Tl_2SiS_3 (triclinic ($aP12$), ПГ $P-1$ (2), $a=6.699$, $b=6.645$, $c=8.380 \text{ \AA}$, $\alpha=90.32$, $\beta=112.00^\circ$, $\gamma=112.32$, $V=315.17 \text{ \AA}^3$) [184]

Atom	No.	OX	SITE	x	y	z
Tl	1	+1	2i	0.11316(20)	0.93872(25)	0.32729(16)
Tl	2	+1	2i	0.26070(19)	0.68725(25)	0.89089(15)
Si	1	+4	2i	0.4313(11)	0.5455(14)	0.3219(8)
S	1	-2	2i	0.250(1)	0.4781(14)	0.4963(8)
S	2	-2	2i	0.2501(11)	0.3036(12)	0.1011(7)
S	3	-2	2i	0.4870(12)	0.1282(14)	0.7243(9)

Таблиця 14. Кристалічні дані та координати атомів у структурі сполуки Tl_2SiSe_3 (triclinic ($aP12$), ПГ $P-1$ (2), $a=6.875$, $b=6.866$, $c=8.731 \text{ \AA}$, $\alpha=90.50$, $\beta=111.69^\circ$, $\gamma=113.70$, $V=344.62 \text{ \AA}^3$) [184]

Atom	No.	OX	SITE	x	y	z
Tl	1	+1	2i	0.1133(3)	0.9376(3)	0.3306(2)
Tl	2	+1	2i	0.2545(3)	0.6777(3)	0.8956(2)
Si	1	+4	2i	0.4329(15)	0.5488(15)	0.3201(11)
Se	1	-2	2i	0.2383(6)	0.4772(6)	0.4950(4)
Se	2	-2	2i	0.2361(6)	0.2879(6)	0.0932(4)
Se	3	-2	2i	0.4779(6)	0.1166(6)	0.7303(5)

Таблиця 15. Кристалічні дані та координати атомів у структурі сполуки Tl_2GeS_3 (triclinic ($aP12$), ПГ $P-1$ (2), $a=6.717$, $b=6.749$, $c=8.448 \text{ \AA}$, $\alpha=90.28$, $\beta=111.47^\circ$, $\gamma=113.21$, $V=322.54 \text{ \AA}^3$) [195]

Atom	No.	OX	SITE	x	y	z
Tl	1	+1	2i	0.11518(17)	0.93900(18)	0.32739(13)
Tl	2	+1	2i	0.25870(15)	0.68678(18)	0.88789(12)
Ge	1	+4	2i	0.4302(3)	0.5476(4)	0.3146(3)

Продовження таблиці 15.

S	1	-2	2i	0.2393(9)	0.4746(10)	0.4955(7)
S	2	-2	2i	0.2415(9)	0.2935(10)	0.0908(6)
S	3	-2	2i	0.4847(10)	0.1175(10)	0.7319(8)

Таблиця 16. Кристалічні дані та координати атомів у структурі сполуки Tl_2GeS_3 (triclinic ($aP12$), ПГ $P-1$ (2), $a=6.925$, $b=6.934$, $c=8.771$ Å, $\alpha=90.55^\circ$, $\beta=111.42^\circ$, $\gamma=114.45^\circ$, $V=350.43$ Å³) [195]

Atom	No.	OX	SITE	x	y	z
Tl	1	+1	2i	0.1161(5)	0.9393(4)	0.3322(3)
Tl	2	+1	2i	0.2528(4)	0.6775(4)	0.8940(3)
Ge	1	+4	2i	0.4311(9)	0.5477(9)	0.3131(6)
Se	1	-2	2i	0.2271(9)	0.471(1)	0.4951(7)
Se	2	-2	2i	0.2295(10)	0.2781(9)	0.0828(6)
Se	3	-2	2i	0.4793(11)	0.1048(9)	0.7354(7)

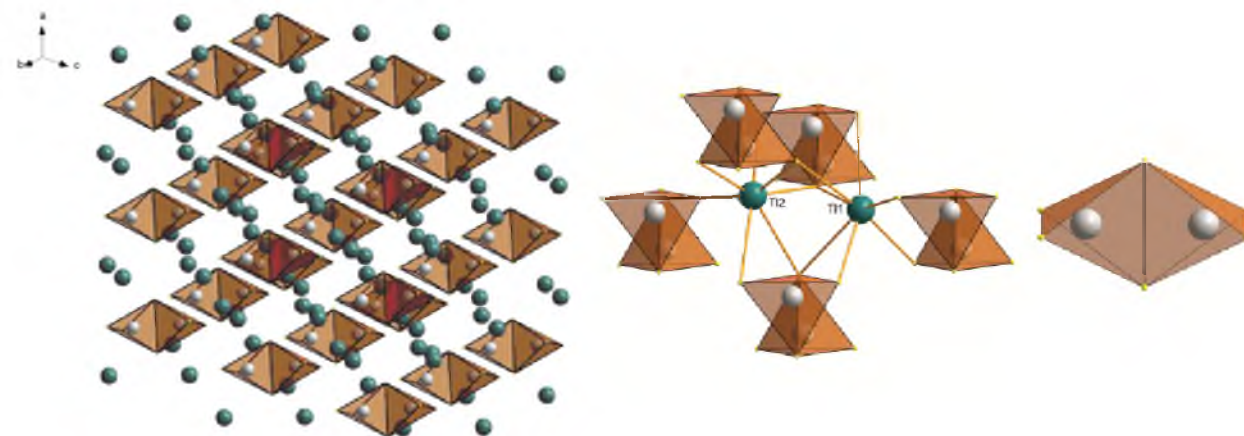

Рис.28. Укладання тетраедрів $[\text{BX}_4]$ та координаційне оточення атомів Tl та Si(Ge) у структурі сполук $\text{Tl}_2\text{Si(Ge)}\text{S}_3(\text{Se}_3)$

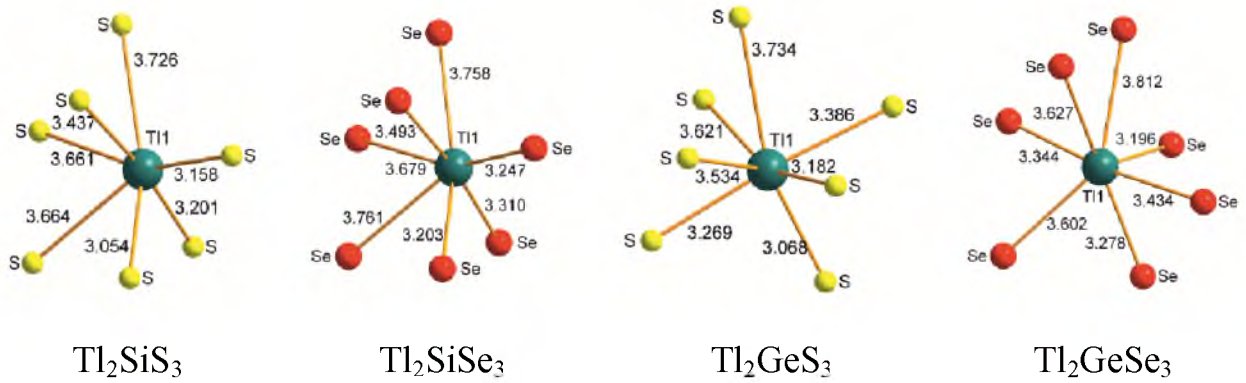

Рис.29. Міжатомні віддалі Tl1–S(Se) у структурі сполук $Tl_2Si(Ge)S_3(Se_3)$

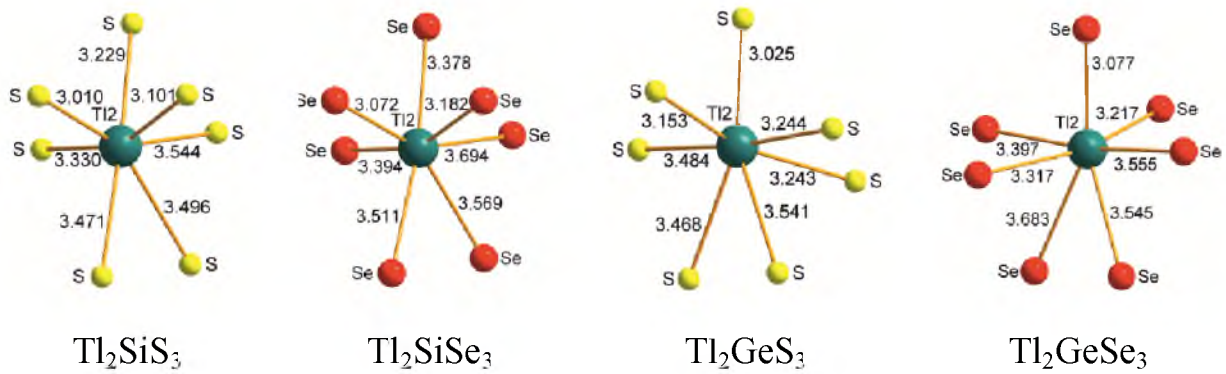

Рис.30. Міжатомні віддалі Tl2–S(Se) у структурі сполук $Tl_2Si(Ge)S_3(Se_3)$

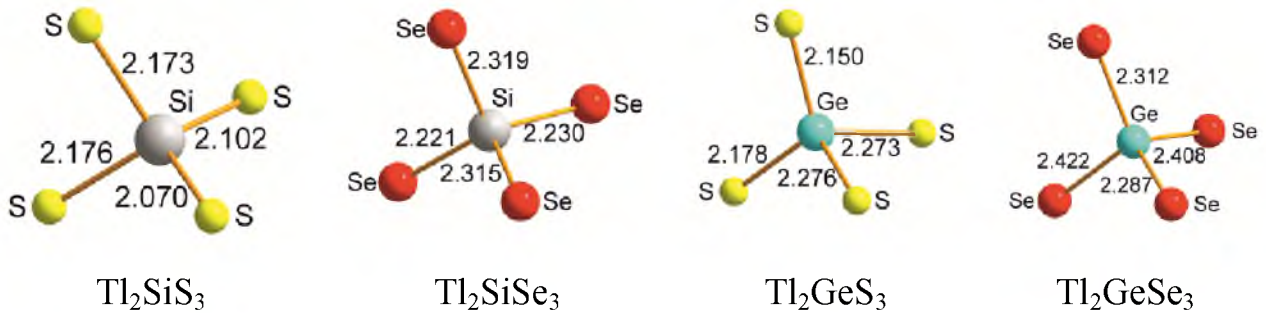

Рис.31. Міжатомні віддалі Si(Ge)–S(Se) у структурі сполук $Tl_2Si(Ge)S_3(Se_3)$

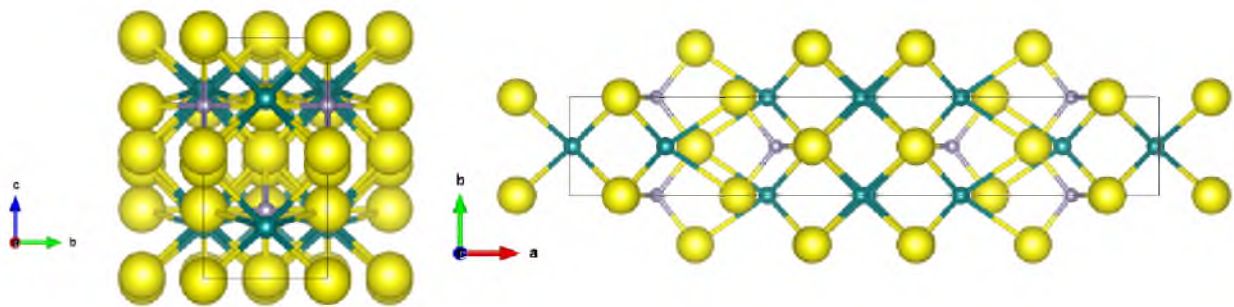

Рис.32. Кристалічна ґратка сполуки Tl_2SnS_3 (*monoclinic, C12/m1*) вздовж напрямків *a* та *c*

Таблиця 17. Кристалічні дані та координати атомів у структурі сполуки Tl_2SnS_3 (monoclinic ($mS24$), $PI C12/m1 (12)$, $a=23.052$, $b=3.8365$, $c=7.386 \text{ \AA}$, $\beta=94.04$, $V=651.59 \text{ \AA}^3$) [213]

Atom	No.	OX	SITE	x	y	z
S	1	-2	4i	0.0870	0	0.0116
S	2	-2	4i	0.0894	0	0.528
S	3	-2	4i	0.7141	0	0.288
Sn	1	+4	4i	0.1491	0	0.2812
Tl	1	+1	4i	0.3364	0	0.2125
Tl	2	+1	4i	0.5059	0	0.2525

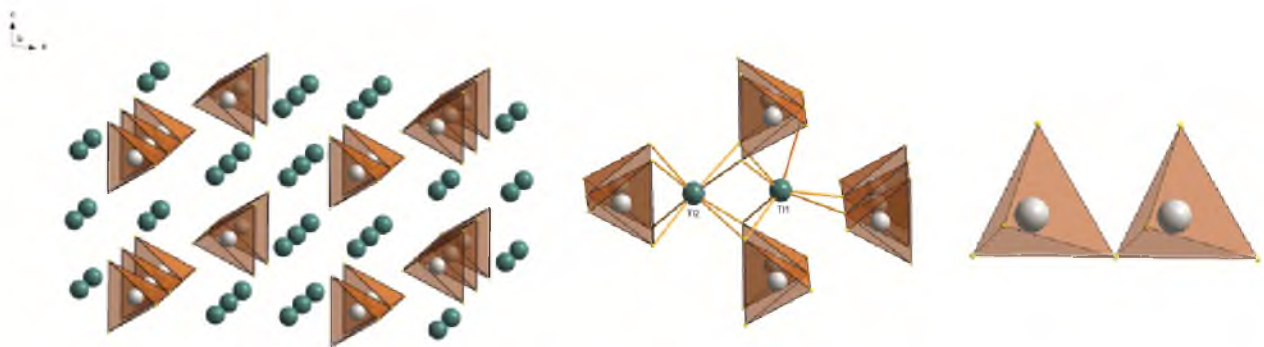

Рис.33. Укладання тетраедрів $[SnS_4]$ та координаційне оточення атомів Tl та Sn у структурі сполуки Tl_2SnS_3

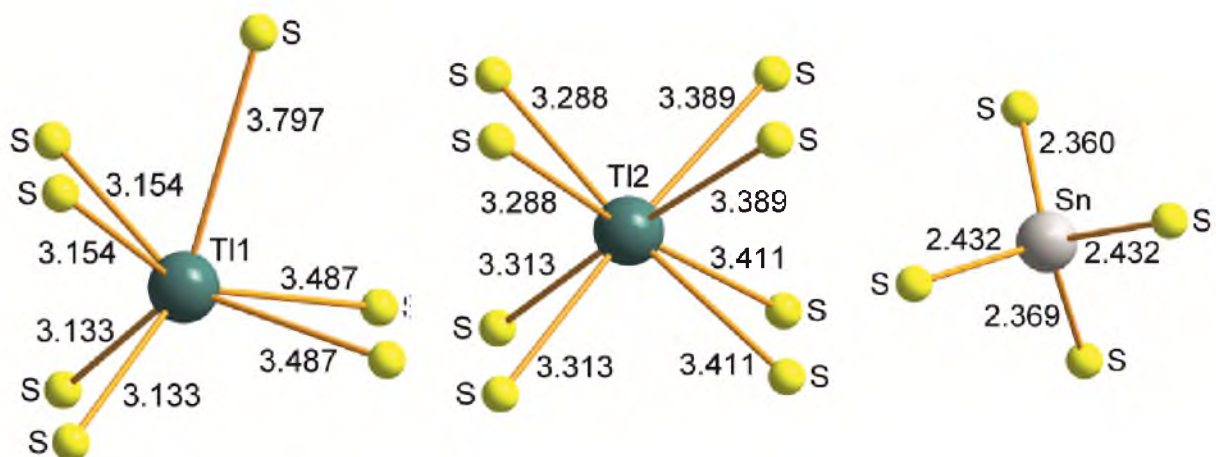

Рис.34. Міжатомні віддалі Tl-S та Sn-S у структурі сполуки Tl_2SnS_3

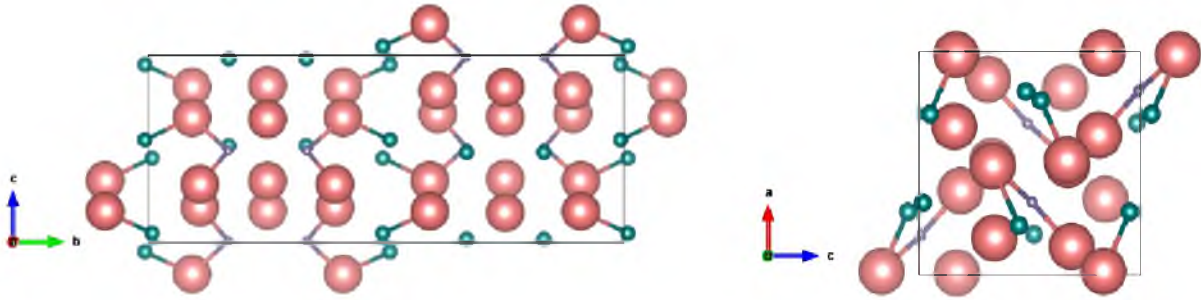

Рис.35. Кристалічна ґратка сполук $Tl_2Ge(Sn)Te_3$ (*orthorhombic*, $Pnma$) вздовж напрямків a та b

Таблиця 18. Кристалічні дані та координати атомів у структурі сполуки Tl_2GeTe_3 (*orthorhombic* ($oP48$), ПГ $Pnma$ (62), $a=8.303$, $b=21.514$, $c=8.453$ Å, $V=1509.97$ Å³) [206]

Atom	No.	OX	SITE	x	y	z
Tl	1	+1	8d	0.1793(1)	0.16876(6)	0.5181(1)
Tl	2	+1	8d	0.2194(2)	0.00756(6)	0.4508(2)
Ge	1	+4	8d	0.1762(3)	0.1675(1)	0.0094(3)
Te	1	-2	4c	0.0065(3)	0.25	0.1705(3)
Te	2	-2	4c	0.3369(3)	0.25	0.8402(3)
Te	3	-2	8d	0.5136(2)	0.09135(8)	0.6678(2)
Te	4	-2	8d	0.3752(2)	0.10792(8)	0.1883(2)

Таблиця 19. Кристалічні дані та координати атомів у структурі сполуки Tl_2SnTe_3 (*orthorhombic* ($oP48$), ПГ $Pnma$ (62), $a=8.410$, $b=22.251$, $c=8.499$ Å, $V=1590.43$ Å³) [234]

Atom	No.	OX	SITE	x	y	z
Tl	1	+1	8d	0.2705(1)	0.01058(4)	0.9651(1)
Tl	2	+1	8d	0.29906(9)	0.16886(3)	0.0099(1)
Sn	1	+4	8d	0.1975(1)	0.66394(5)	0.0037(2)
Te	1	-2	4c	0.3695(2)	0.75	0.8281(2)

Продовження таблиці 19.

Te	2	-2	4c	0.9762(2)	0.25	0.8259(2)
Te	3	-2	8d	0.0968(1)	0.10150(5)	0.6934(2)
Te	4	-2	8d	0.0179(1)	0.58922(5)	0.8154(2)

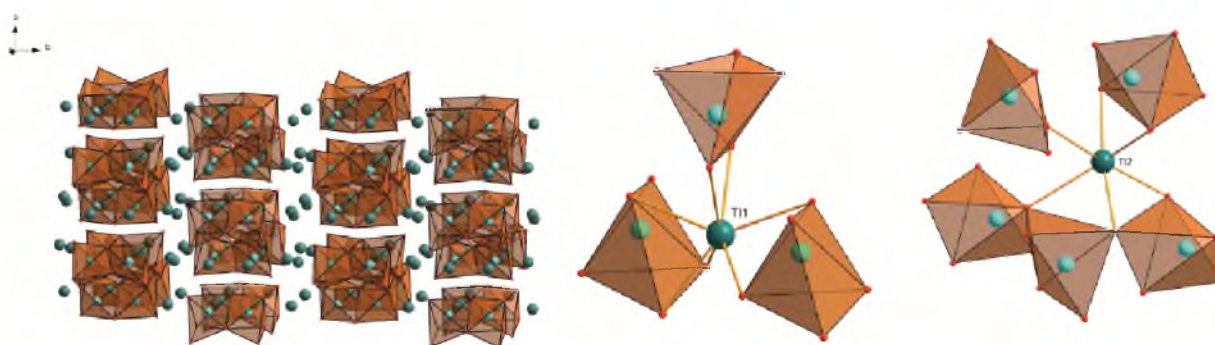

Рис.36. Укладання тетраедрів [BTe₄] та координаційне оточення атомів Tl та Sn(Ge) у структурі сполук Tl₂Ge(Sn)Te₃

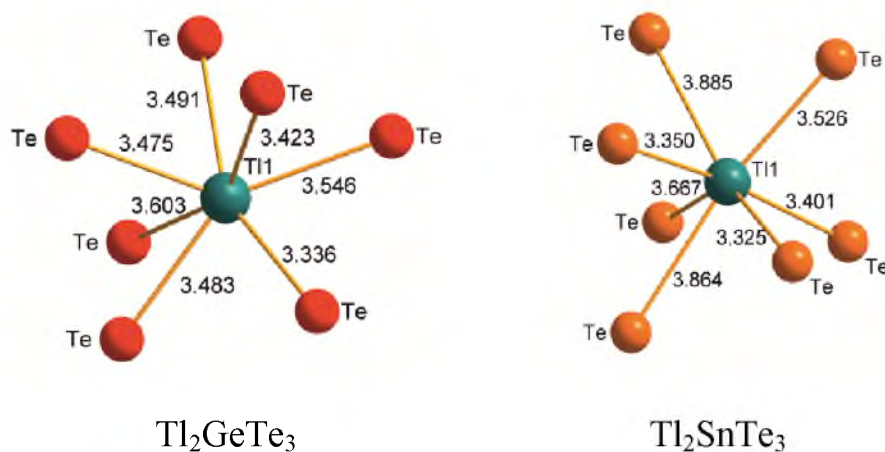

Рис.37. Міжатомні віддалі Tl1–Te у структурі сполук Tl₂Ge(Sn)Te₃

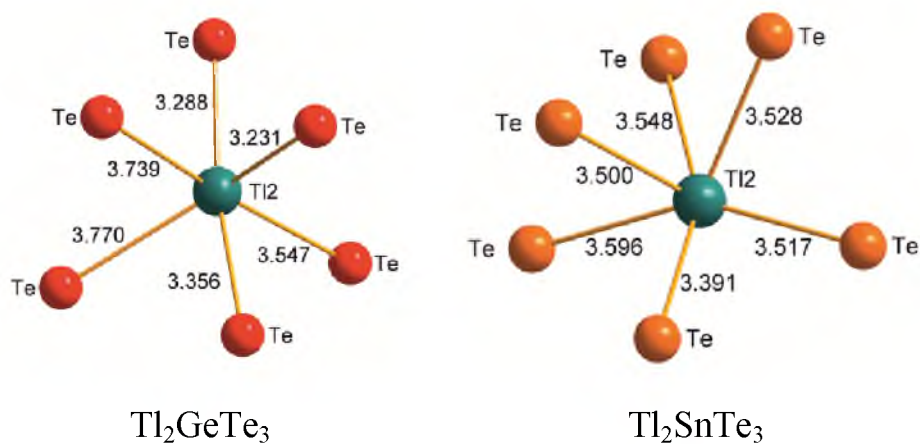

Рис.38. Міжатомні віддалі Tl2–Te у структурі сполук Tl₂Ge(Sn)Te₃

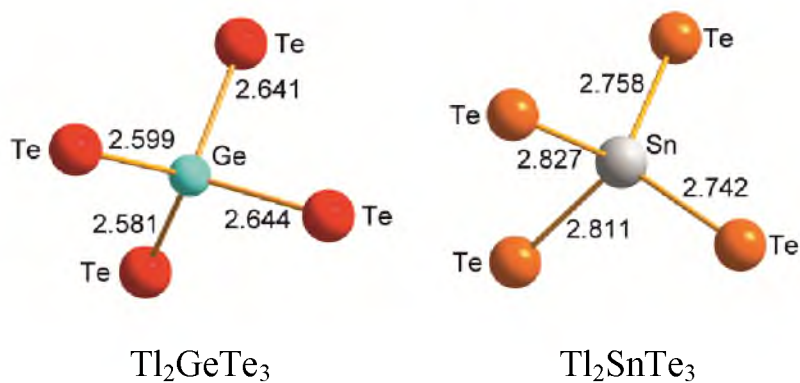

Рис.39. Міжатомні віддалі Ge(Sn)–Te у структурі сполук $\text{Tl}_2\text{Ge}(\text{Sn})\text{Te}_3$

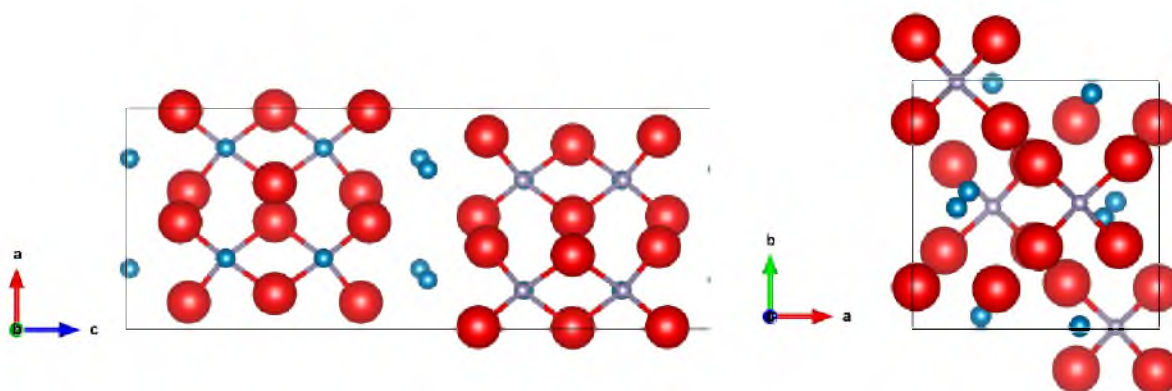

Рис.40. Кристалічна ґратка сполуки Tl_2SnSe_3 (*orthorhombic*, *Pnam*) вздовж напрямків *b* та *c*

Таблиця 20. Кристалічні дані та координати атомів у структурі сполуки Tl_2SnSe_3 (*orthorhombic* (*oP48*), ПГ *Pnam* (62), $a=8.051$, $b=8.169$, $c=21.24$ Å, $V=1396.93$ Å³) [230]

Atom	No.	OX	SITE	x	y	z
Tl	1	+1	8d	0.2749(1)	0.0538(1)	0.00657(4)
Tl	2	+1	8d	0.3229(1)	-0.0122(1)	0.16815(4)
Sn	1	+4	8d	0.1764(2)	-0.0081(1)	0.66577(5)
Se	1	-2	4c	0.3373(3)	0.1621(3)	0.75
Se	2	-2	4c	-0.0096(3)	0.1661(3)	0.25
Se	3	-2	8d	0.1252(2)	0.3149(2)	0.10579(8)
Se	4	-2	8d	0.0122(2)	0.1698(2)	0.59162(8)

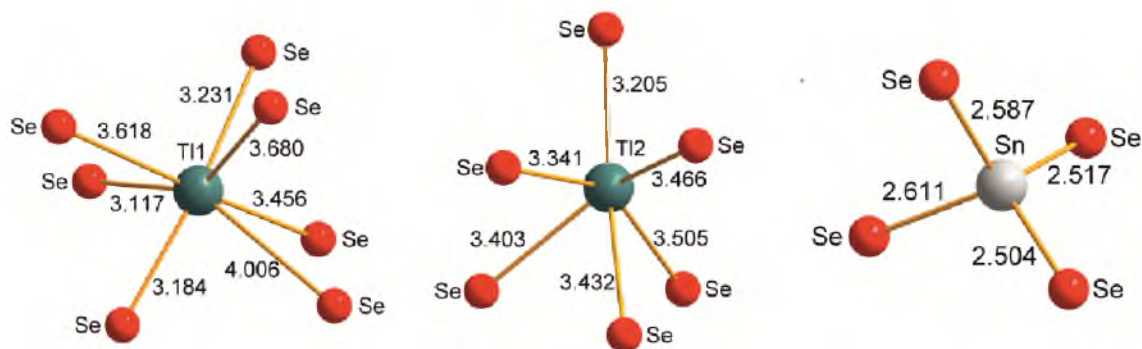

Рис.41. Міжатомні віддалі Tl–Se та Sn–Se у структурі сполуки Tl_2SnSe_3

4.3. Сполуки типу $Tl_2B_2X_5$

Тетрарні сполуки типу $Tl_2B_2X_5$ кристалізуються в моноклінній сингонії. Кристалічну структуру сполук $Tl_2Ge_2S_5(Se)_5$ (*mS72*) можна представити у вигляді кластерів, які утворюються тетраедрами аніонних груп $[BX_4]$ з'єднаними між собою вершинами (Рис.42). Міжатомні віддалі в межах кластерів вказують на їх щільну укладку. Атоми Tl розташовані в порожнинах та мають оточення у вигляді тригональних призм з трьома додатковими атомами проти бічних граней (Рис.43). Кристалічну структуру сполуки $Tl_2Sn_2S_5$ (*mS36*) можна представити як нескінченний каркас із шарів аніонних груп Sn_2S_8 (утворений зі з'єднаних ребрами пар $[SnS_5]$), які зв'язані між собою вершинами (Рис.46). Атоми Tl катіонної групи координують навколо себе п'ять аніонних груп (Рис.47).

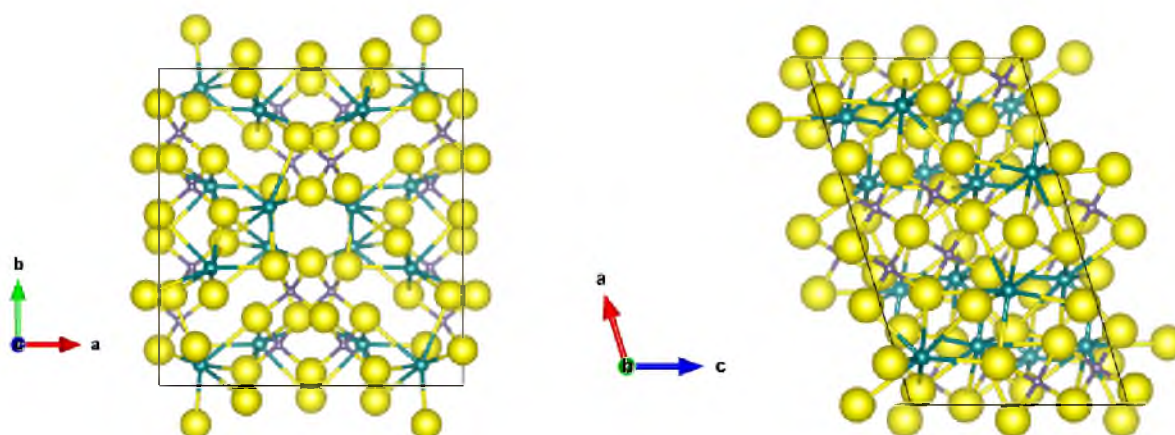

Рис.42. Кристалічна гратка сполук $Tl_2Ge_2S_5(Se)_5$ (*monoclinic, C12/c1*) вздовж напрямків *c* та *b*

Таблиця 21. Кристалічні дані та координати атомів у структурі сполуки $\text{Tl}_2\text{Ge}_2\text{S}_5$ (monoclinic (mS72), ПГ $C12/c1$ (15), $a=14.967$, $b=14.980$, $c=8.812 \text{ \AA}$, $\beta=106.98^\circ$, $V=1889.57 \text{ \AA}^3$) [194]

Atom	No.	OX	SITE	x	y	z
Tl	1	+1	8f	0.17014(7)	0.37011(7)	0.88981(12)
Tl	2	+1	8f	0.13696(7)	0.06418(7)	0.61426(12)
Ge	1	+4	8f	0.1072(2)	0.3729(1)	0.4088(3)
Ge	2	+4	8f	0.4328(2)	0.2965(1)	0.8869(3)
S	1	-2	8f	0.1788(4)	0.2865(4)	0.2708(7)
S	2	-2	8f	0.4573(4)	0.2149(4)	0.4473(7)
S	3	-2	8f	0.2130(4)	0.4532(4)	0.5674(7)
S	4	-2	8f	0.1203(4)	0.1225(4)	0.9600(8)
S	5	-2	4e	0	0.1119(5)	0.25
S	6	-2	4e	0	0.4609(5)	0.25

Таблиця 22. Кристалічні дані та координати атомів у структурі сполуки $\text{Tl}_2\text{Ge}_2\text{Se}_5$ (monoclinic (mS72), $C12/c1$ (15), $a=15.602$, $b=15.549$, $c=9.052 \text{ \AA}$, $\beta=107.10^\circ$, $V=2098.9 \text{ \AA}^3$) [201]

Atom	No.	OX	SITE	x	y	z
Tl	1	+1	8f	0.17265(12)	0.36946(12)	0.90166(20)
Tl	2	+1	8f	0.13860(13)	0.06115(13)	0.60060(21)
Ge	1	+4	8f	0.1078(3)	0.3749(3)	0.4118(5)
Ge	2	+4	8f	0.4319(3)	0.2974(3)	0.8896(5)
Se	1	-2	8f	0.1841(3)	0.2863(3)	0.2728(5)
Se	2	-2	8f	0.4553(3)	0.2156(3)	0.4350(5)
Se	3	-2	8f	0.2169(3)	0.4559(3)	0.5798(5)
Se	4	-2	8f	0.1206(3)	0.1211(3)	0.9468(5)
Se	5	-2	4e	0	0.1057(4)	0.25
Se	6	-2	4e	0	0.4673(4)	0.25

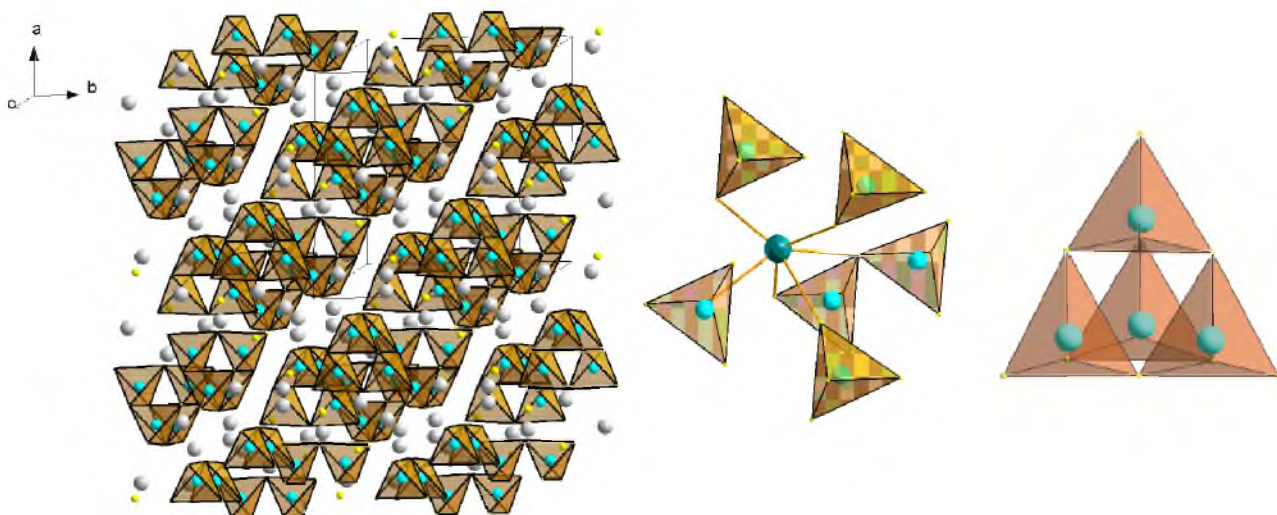

Рис.43. Укладання тетраедрів $[GeX_4]$ та координаційне оточення атомів Tl та Ge у структурі сполук $Tl_2Ge_2S_5(Se_5)$

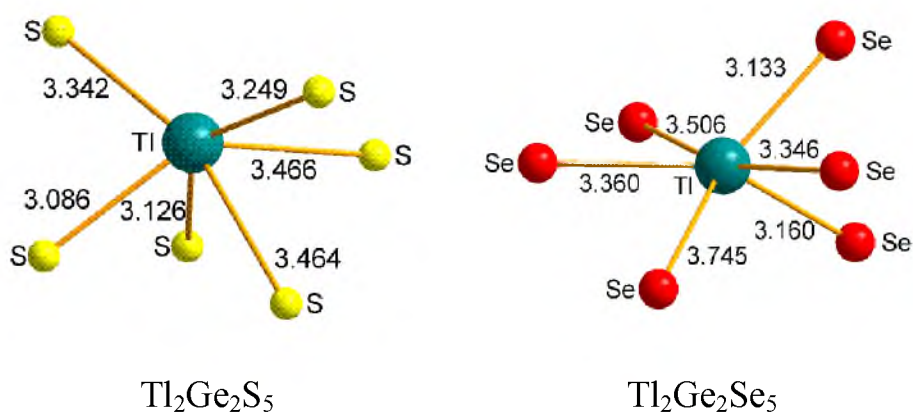

Рис.44. Міжатомні віддалі Tl–S(Se) у структурі сполук $Tl_2Ge_2S_5(Se_5)$

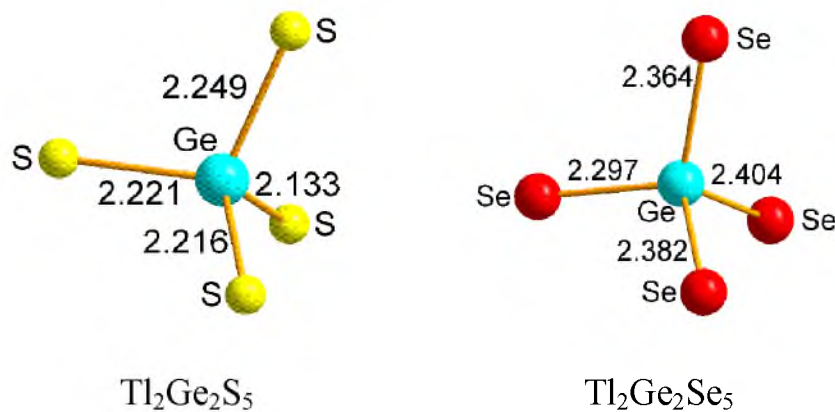

Рис.45. Міжатомні віддалі Ge–S(Se) у структурі сполук $Tl_2Ge_2S_5(Se_5)$

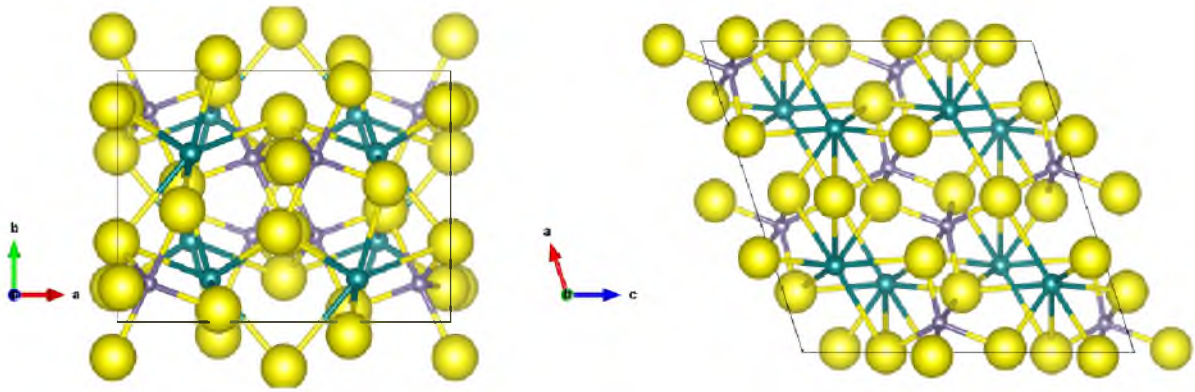

Рис.46. Кристалічна ґратка сполуки $Tl_2Sn_2S_5$ (*monoclinic*, $C12/c1$) вздовж напрямків c та b

Таблиця 23. Кристалічні дані та координати атомів у структурі сполуки $Tl_2Sn_2S_5$ (*monoclinic* ($mS36$), ПГ $C12/c1$ (15), $a=11.115$, $b=7.723$, $c=11.492$ Å, $\beta=108.60^\circ$, $V=934.96$ Å³) [214]

Atom	No.	OX	SITE	x	y	z
Tl	1	+1	8f	0.22055(6)	0.3265(1)	0.31760(6)
Sn	1	+4	8f	0.40613(8)	0.34540(14)	0.05926(8)
S	1	-2	8f	0.3043(3)	0.0517(5)	0.9616(4)
S	2	-2	8f	0.0124(4)	0.1391(5)	0.1147(3)
S	3	-2	4e	0	0.3199(8)	0.75

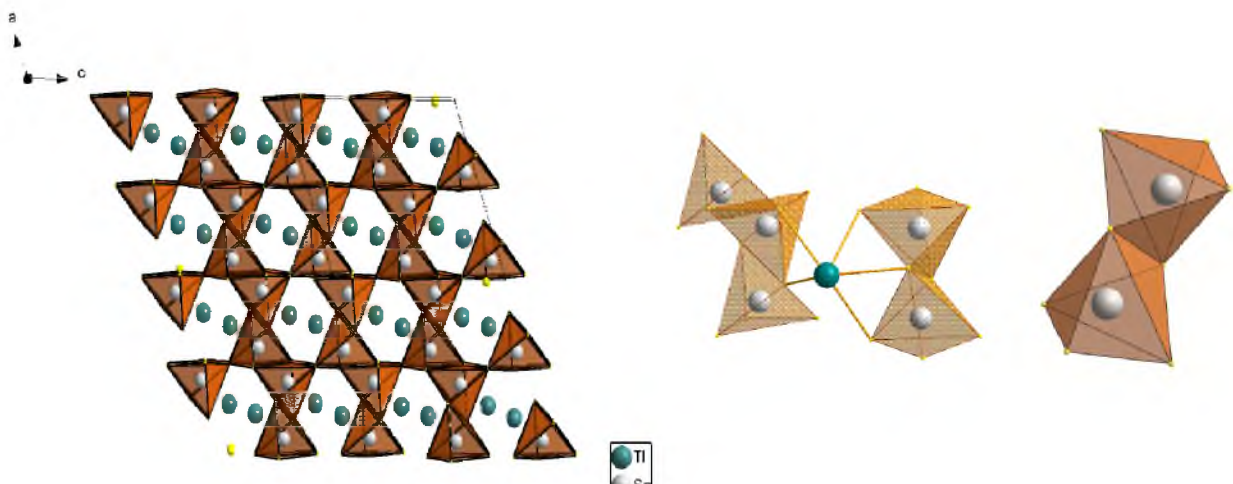

Рис.47. Укладання спарених поліедрів $[Sn_2S_8]$ та координаційне оточення атомів Tl та Sn у структурі сполуки $Tl_2Sn_2S_5$

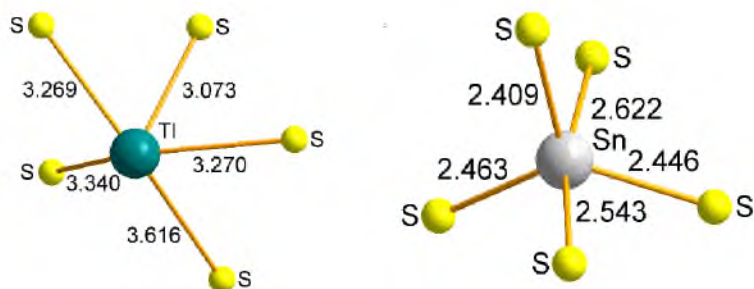

Рис.48. Міжатомні віддалі Tl–S та Sn–S у структурі сполуки $Tl_2Sn_2S_5$

4.4. Сполуки типу Tl_4BX_3

Сполуки типу Tl_4BX_3 (B – Sn, Pb; X – S, Se, Te) кристалізуються у тетрагональній сингонії. Кристалічну структуру тернарних сполук можна представити як укладання октаедрів з атомів халькогену X навколо атомів B-компонента (центрального аніоноутворюючого атому). Атоми Талію знаходяться в порожнинах між октаедрами $[BX_6]$ аніонних груп і центрують базисну грань. Координаційне оточення атомів Талію – тетрагональна піраміда.

Структурним мотивом тернарних фаз є деформовані октаедри $[BX_6]$. Відмінності полягають у тому, що структура телурвмісних фаз Tl_4SnTe_3 та Tl_4PbTe_3 ($I4/mcm$) формується симетрично деформованими октаедрами $[BX_6]$ (Рис.53,54), а сульфур- та селенвмісних фаз Tl_4SnS_3 , Tl_4SnSe_3 , Tl_4PbSe_3 ($P4/ncc$) – асиметрично деформованими октаедрами $[BX_6]$, центральний атом B у яких зміщений від центру (Рис.49,50). Крім того, для просторової групи $I4/mcm$ октаедри з'єднані між собою вершинами (вздовж кристалографічної осі c) та протилежними вершинами по осі симетрії у площині $a-b$ (Рис.54). Для просторової групи $P4/ncc$ октаедри з'єднані між собою вершинами (вздовж кристалографічної осі c), сусідні шари із аніонних груп $[BX_6]$ з'єднуються протилежними вершинами октаедрів, які дещо повернуті один відносно одного на певний кут у площині $a-b$ (Рис.50).

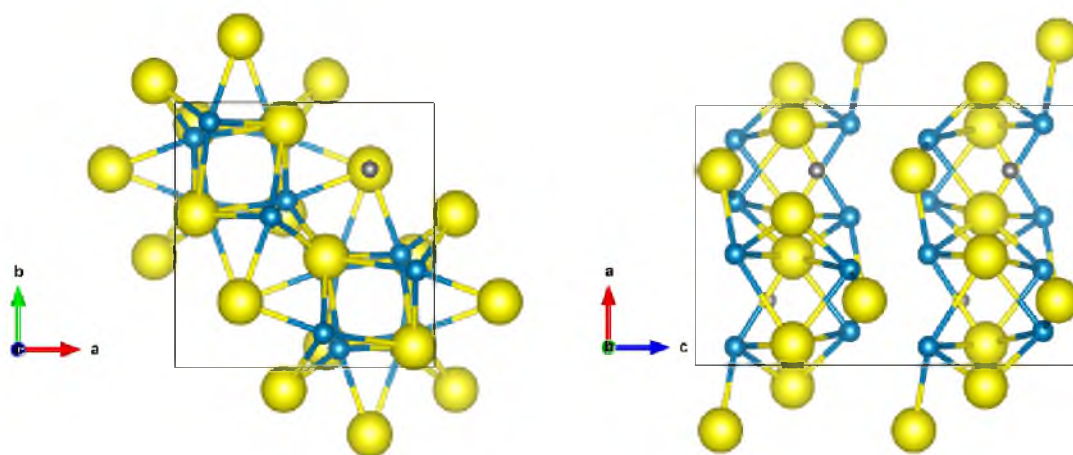

Рис.49. Кристалічна гратка сполук $Tl_4Sn(Pb)S_3(Se_3)$ (*tetragonal*, $P4/ncc$) вздовж напрямків c та b

Таблиця 24. Кристалічні дані та координати атомів у структурі сполуки Tl_4SnS_3 (*tetragonal* ($tP32$), ПГ $P4/ncc$ (130), $a=8.305$, $c=12.647 \text{ \AA}$, $V=872.3 \text{ \AA}^3$) [216]

Atom	No.	OX	SITE	x	y	z
Tl	1	+1	16g	0.4288(4)	0.8687(3)	0.1017(3)
Sn	1	+2	4c	0.25	0.25	0.1866(5)
S	1	-2	4c	0.25	0.25	0.436(3)
S	2	-2	8f	0.419(5)	-0.419(5)	0.25

Таблиця 25. Кристалічні дані та координати атомів у структурі сполуки Tl_4SnSe_3 (*tetragonal* ($tP32$), ПГ $P4/ncc$ (130), $a=8.522$, $c=12.722 \text{ \AA}$, $V=923.93 \text{ \AA}^3$) [231]

Atom	No.	OX	SITE	x	y	z
Sn	1	+2	4c	0.25	0.25	0.2931(3)
Tl	1	+1	4c	0.25	0.25	0.2931(3)
Tl	2	+1	16g	0.6250(2)	0.0777(2)	0.4026(1)
Sn	2	+2	16g	0.6250(2)	0.0777(2)	0.4026(1)
Se	1	-2	4c	0.25	0.25	0.5372(7)
Se	2	-2	8f	0.4129(5)	0.5871(5)	0.75

Таблиця 26. Кристалічні дані та координати атомів у структурі сполуки Tl_4PbSe_3 (tetragonal ($tP32$), $PIG P4/ncc (130)$, $a=8.535$, $c=12.687 \text{ \AA}$, $V=924.1 \text{ \AA}^3$) [264]

Atom	No.	OX	SITE	x	y	z
Tl1	1	+1	16g	0.1264(9)	0.5785(9)	0.0957 (5)
Pb2	1	+2	4c	1/4	1/4	0.2846(11)
Se3	1	-2	4c	1/4	1/4	0.0223(3)
Se4	2	-2	8f	0.4149(2)	0.5851(2)	1/4

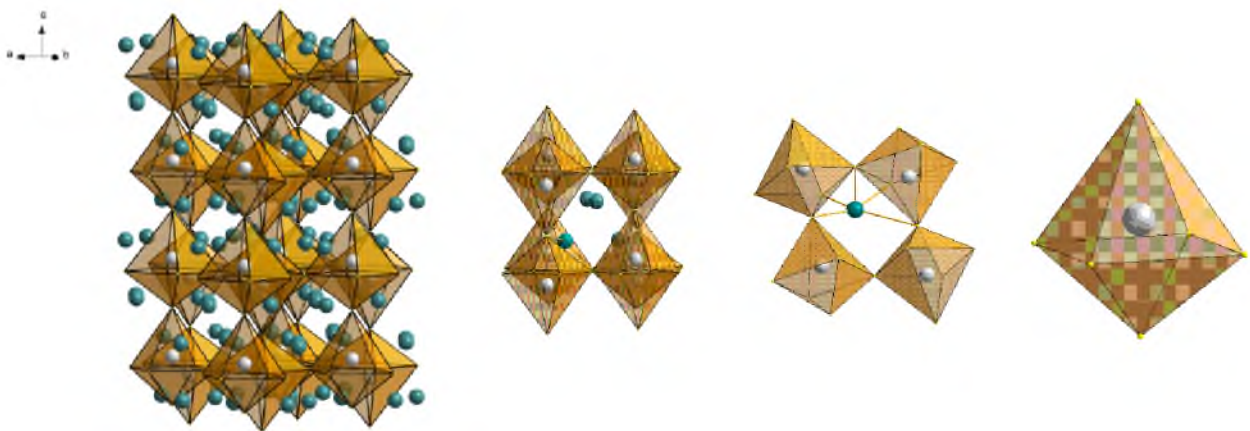

Рис.50. Укладання октаедрів $[BX_6]$ та координаційне оточення атомів Tl та Sn(Pb) у структурі сполук $Tl_4Sn(Pb)S_3(Se_3)$

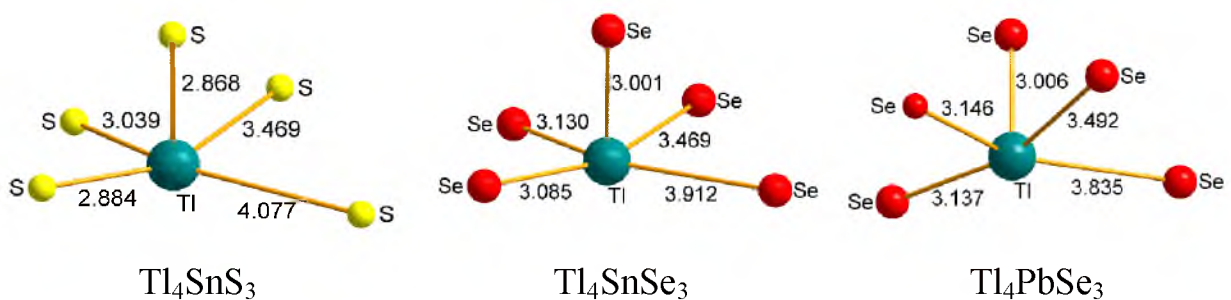

Рис.51. Міжатомні віддалі Tl-S(Se) у структурі сполук $Tl_4Sn(Pb)S_3(Se_3)$

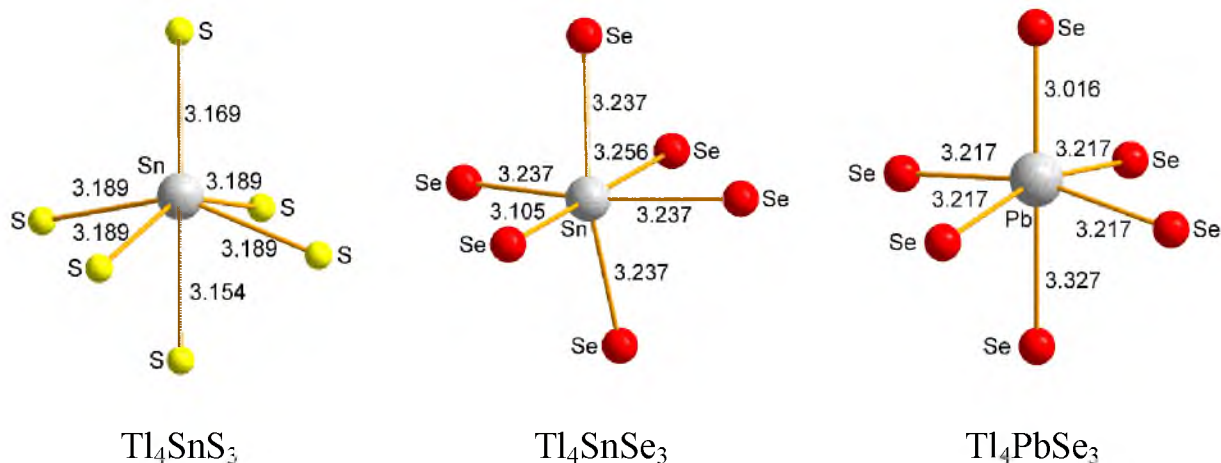

Рис.52. Міжатомні віддалі Sn(Pb)–S(Se) у структурі сполук $Tl_4Sn(Pb)S_3(Se_3)$

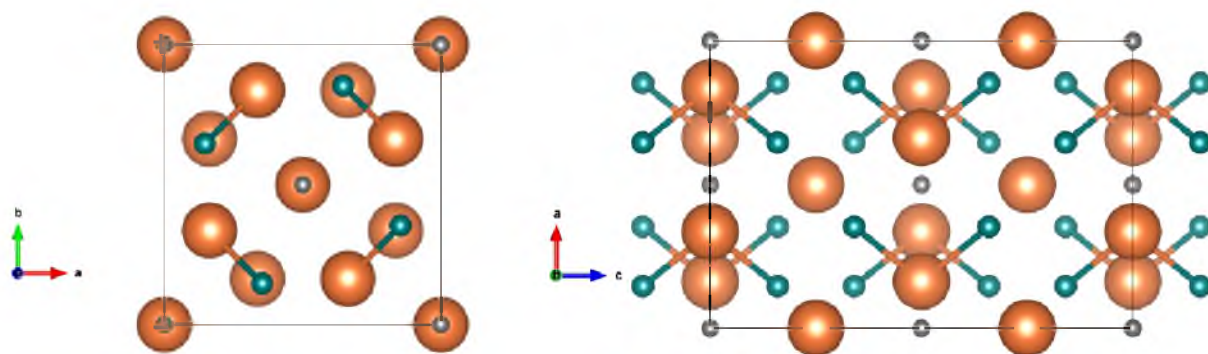

Рис.53. Кристалічна ґратка сполук $Tl_4Sn(Pb)Te_3$ (*tetragonal*, $I4/mcm$) вздовж напрямків c та b

Таблиця 27. Кристалічні дані та координати атомів у структурі сполуки Tl_4SnTe_3 (*tetragonal* ($tI32$), ПГ $I4/mcm$ (140), $a=8.819$, $c=13.013 \text{ \AA}$, $V=1012.08 \text{ \AA}^3$) [233]

Atom	No.	OX	SITE	x	y	z
Sn	1	+2	4c	0	0	0
Tl	1	+1	16l	0.1464(2)	0.6464(2)	0.1594(1)
Te	1	-2	4a	0	0	0.25
Te	2	-2	8h	0.3363(3)	0.8363(3)	0

Таблиця 28. Кристалічні дані та координати атомів у структурі сполуки Tl_4PbTe_3 (tetragonal ($tI32$), $PI\Gamma I4/mcm (140)$, $a=8.841$, $c=13.056 \text{ \AA}$, $V=1020.5 \text{ \AA}^3$) [233]

Atom	No.	OX	SITE	x	y	z
Pb	1	+2	4c	0	0	0
Tl	1	+1	16l	0.1461(2)	0.6461(2)	0.1594(1)
Te	1	-2	4a	0	0	0.25
Te	2	-2	8h	0.3377(5)	0.8377(5)	0

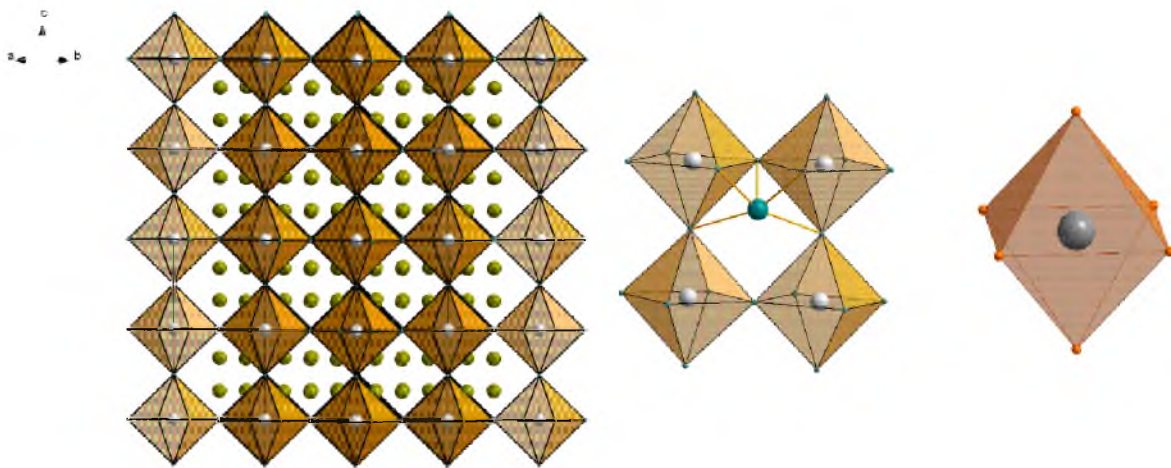

Рис.54. Укладання октаедрів $[\text{BTe}_6]$ та координаційне оточення атомів Tl та Sn у структурі сполук $\text{Tl}_4\text{Sn}(\text{Pb})\text{Te}_3$

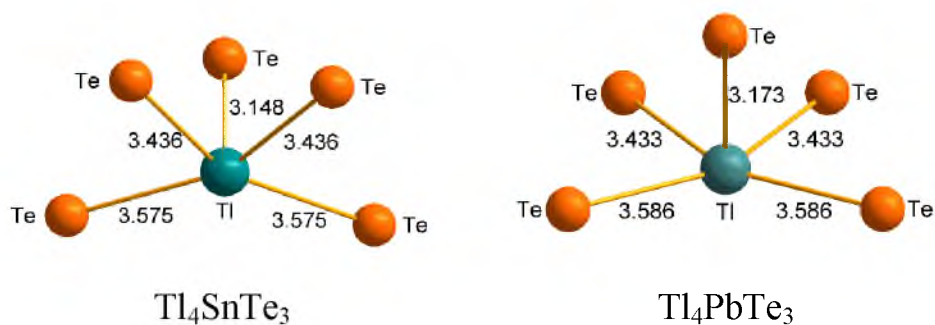

Рис.55. Міжатомні віддалі Tl–Te у структурі сполук $\text{Tl}_4\text{Sn}(\text{Pb})\text{Te}_3$

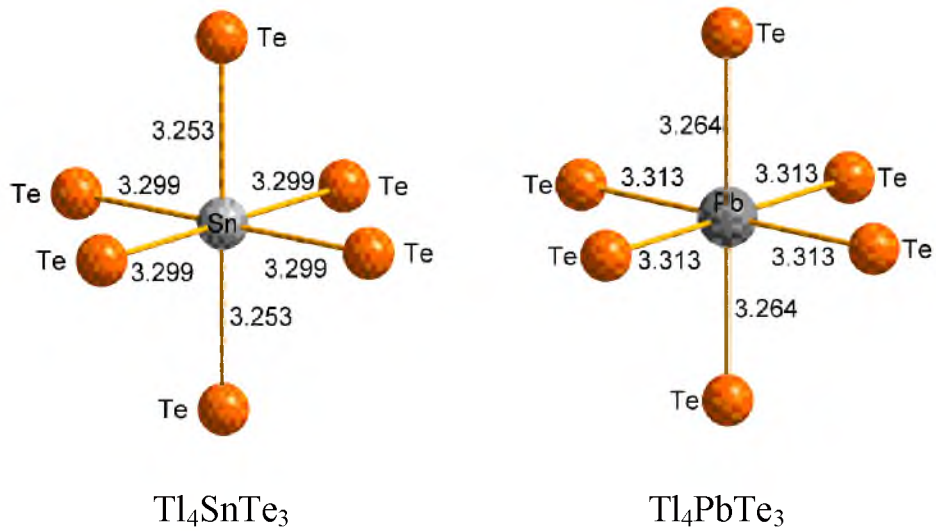

Рис.56. Міжатомні віддалі Sn(Pb)–Te у структурі сполук $\text{Tl}_4\text{Sn(Pb)Te}_3$

Рис.57. Деформація октаедрів аніонної групи $[\text{BX}_6]$ у структурі сполук типу Tl_4BX_3 при переходів від просторової групи $I4/mcm$ до $P4/ncc$

Литература

1. Yacobi B.G. Semiconductor Materials. An Introduction to Basic Principles. Kluwer Academic Publishers. 2004. 238 p.
2. Imamaliyeva S.Z., Babanly D.M., Tagiev D.B., Babanly M.B. Physicochemical aspects of development of multicomponent chalcogenide phases having the Tl_5Te_3 structure: A review. Russ. J. Inorg. Chem. 2018. 63 (13). P. 1704–1730.
3. Lalena J.N., Cleary D.A. Principles of Inorganic Materials Design (2 ed.). Wiley. 2010. 613 p.
4. Горюнова Н.А. Новые полупроводниковые материалы электронной техники. В кн.: Новые полупроводниковые приборы. М.: Знание. 1971. С. 3-12.
5. Аносов В.Я., Озерова М.И., Фиалков Ю.Я. Основы физико-химического анализа. М.: Наука. 1976. 503 с.
6. Ropp R.C. Solid State Chemistry. Elsevier. 2003. 453 p.
7. Uher C. Materials Aspect of Thermoelectricity. CRC Press. 2016. 610 p.
8. Bergman L., McHale J.L. Handbook of Luminescent Semiconductor Materials. CRC Press. 2011. 468 p.
9. Oda O. Compound semiconductor bulk materials and characterizations. World Scientific. 2007. 538 p.
10. Adachi S. Properties of Semiconductor Alloys: Group-IV, III–V and II–VI Semiconductors. Wiley. 2009. 400 p.
11. Самсонов Г.В., Дроздова С.В. Сульфиды. М.: Metallurgy, 1972. – 304 с.
12. Лякишев Н.П. Диаграммы состояния двойных металлических систем: Справочник: В 3 т.: Т. 3. Кн. 2. М.: Машиностроение. 2000. 448 с.
13. Виноградова Г.В. Стеклообразование и фазовые равновесия в халькогенидных системах. М.: Наука. 1984. 175 с.

14. Kabre S., Guitlard M., Fhahaut S. Sur le diagramme de phases du system thallium – soufre. C. R. Acad. Sci. Paris. 1974. 16. P. 1043–1046.
15. Vassiliev V.P., Minaev V.S. Tl-S phase diagram, structure and thermodynamic properties. J. Optoelectron. Adv. M. 2008. 10 (6). P. 1299 - 1305.
16. Radtke A.S., Dickson F. W. Carlinite, Tl_2S , a new mineral from Nevada / Am. Min. 1975. 60. P. 559-565.
17. Стахіра Й., Белюх В., Данилюк Г. Оптичні властивості кристалічного Tl_2S в ділянці краю власного поглинання Вісник Львів. ун-ту Серія фіз. – 2009. 43. С. 262–270.
18. Badr A.M., Elshaikh H.A., Ashraf I.M. Crystal growth, electrical and photophysical properties of Tl_2S layered single crystals / Pramana. 2009. 5. P. 871–885.
19. Ман Л.И. Определение структуры Tl_2S методом дифракции электронов. Кристаллография. 1970. 15 (3). С. 471-476.
20. Giester G., Lengauer C. L., Tillmanns E., Zemann J. Tl_2S : Re-determination of crystal structure and stereochemical discussion. J. Solid State Chem. 2002. 168. P. 322–330.
21. Chia X., Ambrosi A., Sofer Z., Luxa J., Sedmidubský D., Pumera M. Anti-MoS₂ nanostructures: Tl_2S and its electrochemical and electronic properties. ACS Nano. 2016. 10 (1). P. 112–123.
22. Shiyang Shen, Yan Liang, Yandong Ma, Baibiao Huang, Wei Wei, Ying Dai Tl_2S : a metal-shrouded two-dimensional semiconductor. Phys. Chem. Chem. Phys., 2018,20, 14778-14784.
23. Goudarzi Mojgan, Ghanbari Davood, Salavati-Niasari Masoud. Photocatalyst thallium sulfide: synthesis and optical characterization different morphologies of Tl_2S nanostructures. J. Mater. Sci.: Mater. Electron. 2015. 26 (11). P. 8798–8806.
24. Абрикосов Н.Х., Шелимова Л.Е. Полупроводниковые материалы на основе соединений $A^{IV}B^{VI}$. М.: Наука. 1975. 195 с.

25. Morgant G., Legendre B., Meneglier-Lacordaire S., Soulean C. Le diagramme g'egnilibre entre phase du systeme thallium- selenium. Relation avec les domaines d'existence de verres. Ann. Chim. France. 1981. 6 (4). P. 315–326.
26. Туркина Е.Ю., Орлова Г.М. Уточнение диаграммы плавкости системы Тl–Se. Журн. неорг. химии. 1983. 28 (5). С. 1351–1353.
27. Bratter P., Busse H., Scheiba M., Wobig D. Determination of the Tl-Se phase diagram in the range from 73 to 100 atomic percent selenium / Z. Phys Chem. Neue. Fol. 1978. 110. P. 29-50.
28. Romermann F., Feutelais Y., Fries S.G., Blachnik R. Phase diagram experimental investigation and thermodynamic assessment of the thallium-selenium system. Intermetallics. 2000. 8. P.5 3-65.
29. Okamoto H. Se-Tl (Selenium-Thallium). J. Phase Equilib. Diff. 2011. 32 (6) P. 570.
30. Плющев В.Е., Степина С.В., Федоров В.И. Химия и технология редких и рассеяных элементов, ч.1. М.: Высш. школа, 1976. 368 с.
31. Gamal G.A., Salman S.M.M., Kahlid M.M. The effects of crystallographic orientation of Tl₂Se crystals on Hall mobility. IJSR. 2018. 7 (5). P. 894–897.
32. Чижиков Д.М., Счастливый В.П. Теллур и теллуриды. М.: Наука. 1966. 278 с.
33. Okamoto H. Comment on Te-Tl (Tellurium-Thallium). J. Phase Equilib. 1991. 12(4). P. 507-508.
34. Okamoto H. Comment on Te-Tl (Tellurium-Thallium). J. Phase Equilib. 1994. 15(1). P. 131-132.
35. Okamoto H. Te-Tl (Tellurium-Thallium). J. Phase Equilib. 2000. 21 (5). P. 501.
36. Feutelais Y., Legendre B. Binary phase diagrams of tellurium and post-transitional elements (IB, IIB, IIIB, IVB, VB, VIB). Thermochem. Acta. 1998. 314. P. 35-53.
37. C.-S. Oh, D.N. Lee Assessment of the Te-Tl (Tellurium-Thallium) System. J. Phase Equilib. 1993. 14 (2). P. 197-204.

38. Vasilyev V.P., Minaev V.S., Batyunya L.P.. Thermodynamic properties, phase diagrams and glassformation of thallium chalcogenides. *Chalcogenide Lett.* 2013. 10 (11). P. 485-507.
39. Cerny R., Joubert J.-M., Filinchuk Y., Feutelais Y. Tl_2Te and its relationship with Tl_5Te_3 *Acta Crystallogr., Sect. C: Cryst. Struct. Commun.*–2002. C58. P. i63–i65.
40. Matsumoto H., Kurosaki K., Muta H., Yamanaka S. Thermoelectric Properties of the Thallium-Tellurium Binary Compounds *Mater. Trans.* 2009. 50 (7). P. 1582-1585.
41. Leclerc B., Bailly M. Structure cristalline du sulfure de thallium: Tl_4S_3 *Acta Cryst.* 1973. B29. P. 2334-2336.
42. Kashida S., Nakamura K. An x-ray study of the polymorphism in thallium monosulfide: the structure of two tetragonal forms. *J. Solid State Chem.* 1994. 110. P. 264-269.
43. Leclerc B., Kabre T.S. Structure cristalline du sulfure de thallium Tl_2S_5 *Acta Cryst.* 1975. B31. P. 1675-1677.
44. Абрикосов Н.Х., Банкина В.Ф., Порецкая Л.В., Скуднова Е.В., Чижевская С.Н. Полупроводниковые халькогениды и сплавы на их основе М.: Наука. 1975. 220 с.
45. Стасова М.М., Вайнштейн Б.К. Электронографическое определение структуры Tl_2Se . *Кристаллография.* 1950. 3 (2). С. 141–147.
46. Man L.I., Parmon V.S., Imamov R.M., Avilov A.S. The electron diffraction determination on the structure of the tetragonal phase Tl_5Se_3 *Kristallografiya.* 1980. 25. P. 1070-1072.
47. Weis J., Schaefer R., Schoen G. Neue ternäre telluride und selenide der alkalimetalle mit elementen der 3. Hauptgruppe. *Z. Naturforsch. B,* 31 (10), P. 1336-1340.
48. Doert T.; Cardoso Gil R.H.; Boettcher P. The crystal structure of Tl_2Te_3 – a reinvestigation. *Z. Anorg. Allg. Chem.* 1999. 625 (12). P. 2160-2163.

49. Bhan S., Schubert K. Kristallstruktur von Tl_5Te_3 und Tl_2Te_3 . J. Less-Common Met. 1970. 20. P. 229-235.
50. Burghardt K., Schubert K. Kristallstruktur von $TlTe$. J. Less-Common Met. 1969. 18. P. 426-429.
51. Marsh R.E. On the space groups of Tl_5Te_3 and Tl_2Te_3 . J. Solid State Chem. 1991. 92. P. 594-595.
52. Блецкан Д.И. Кристаллические и стеклообразные халькогениды Si, Ge, Sn и сплавы на их основе. Ужгород: Закарпаття. 2004. 290 с.
53. Bletskan D.I. Phase equilibrium in binary systems $A^{IV}B^{VI}$ Part. I. The systems Silicon–Chalcogen. J. Ovonic Res. 2005. 1 (5). P. 47-52.
54. Шелимова Л.Е., Томашик В.Н., Грыцив В.И. Диаграммы состояния в полупроводниковом материаловедении: системы на основе халькогенидов Si, Ge, Sn, Pb. М.: Наука. 1991. 368 с.
55. Popescu M.A. Non-Crystalline Chalcogenides. Solid-State Science and Technology Library, V. 8. Kluwer Academic Publishers. 2002. 378 p.
56. Prewitt C.T, Young H.S. Germanium and silicon disulfides: structure and synthesis. Science. 1965. 149. P. 535-537.
57. Byerley J.J., Teo W.K. Characterization and thermodynamic properties of solid silicon sulfides. J. Inorg. Nucl. Chem. 1973. 35 (7). P. 2195-2205.
58. Chive A., Lefevre V., Systemans A., Ripoll J.-L., Bogey M., Walters A. Generation of silicon monoxide, silicon monosulfide and hydrogen silaisocyanide by flash vacuum thermolysis. Phosphorus Sulfur. 1994, 91. P. 281-284.
59. Evers J., Mayer P., Möckl L., Oehlinger G., Köppe R., Schnöckel H. Two high-pressure phases of SiS_2 as missing links between the extremes of only edge-sharing and only corner-sharing tetrahedra. Inorg. Chem. 2015. 54 (4). P. 1240-1253.
60. Alonso-Lanza T., Ayuela A., Aguilera-Granja F. An array of silicon sulfides: chainlike and monolayer. Phys. Rew. B. 2016. 94 (24). P. 245441:1-7.
61. Wang S.-F., Feng J.-K., Sun C.-C., Liu P., Gao Z., Kong F.-A. Theoretical study of Silicon–Sulfur clusters $(SiS_2)_n$ ($n = 1-6$) Theor. Chem. Acc. 2001. 106 (3). P. 163–170.

62. Chattopadhyaya S., Chattopadhyay A., Das K.K. Electronic spectrum of silicon monosulfide: configuration interaction study. *J. Phys. Chem. A*. 2002. 106. P. 833-841.
63. Plašienka D., Martoňák R., Tosatti E. Creating new layered structures at high pressures: SiS₂. *Sci. Rep.* 2016. 6. P. 37694:1-11.
64. Griffiths J.E., Malyj M., Espinosa G.P., Remeika J.P., Crystalline SiSe₂ and Si_xSe_{1-x} glasses: syntheses, glass formation, structure, phase separation, and Raman spectra. *Phys. Rev. B*. 1984. 30(12). P. 6978-6990.
65. Johnson R.W., Susman S., McMillan J., Volin K.J. Preparation and characterization of Si_xSe_{1-x} glasses and determination of the equilibrium phase diagram. *Mater. Res. Bull.* 1986. 21(1). P. 41-47.
66. Johnson R.W., Price D.L., Susman S., Arai M., Morrison T.I., Shenoy G.K. The structure of silicon-selenium glasses. I. Short-range order. *J. Non-Cryst. Sol.* 1986. 83. P. 251-271.
67. Tenhover M., Hazle M.A., Grasselli R.K. Atomic structure of SiS₂ and SiSe₂ glasses. *Phys. Rev. Lett.* 1983. 51 (5) P. 404-406.
68. Tenhover M., Henderson R.S., Lukco D., Hazle M.A., Grasselli R.K. Vibrational studies of crystalline and glassy SiSe₂. *Solid State Commun.* 1984. 51 (7). P.455-459.
69. Hauschild E.A., Kannewurf C.R. Optical transmission in single crystal silicon diselenide. *J. Phys. Chem. Solids* 1969. 30. P. 353-357.
70. Peters J., Krebs B. Silicon disulfide and silicon diselenide: a reinvestigation. *Acta Cryst. B*. 1982. 38 (4). P. 1270-1272.
71. Pradel A., Michel-Lledos V., Ribes M., Eckert H. Two new polymorphs of SiSe₂: structural investigation by Raman and ²⁹Si MAS NMR spectroscopies and relationship with the structure of vitreous SiSe₂. *Chem. Mater.* 1993. 5. P. 377-380.
72. Bailey I.G. Preparation and properties of silicon telluride. *J. Phys. Chem. Solids*. 1966. V. 27. P. 1593-1598.
73. Lambros A.P., Economou N.A. The Optical properties of silicon ditelluride. *Phys. stat. sol. (b)*. 1973. 57. P. 793-799.

74. Taketoshi K., Andoh F. Structural studies on silicon ditelluride (SiTe_2). Jpn. J. Appl. Phys. 1995. 34. (6A). P. 3192-3197.
75. Mishra R., Mishra P.K., Phapale S., Babu P.D., Sastry P.U., Ravikumar G., Yadav A.K. Evidences of the existence of SiTe_2 crystalline phase and a proposed new Si-Te phase diagram. J. Solid State Chem. 2016. 237. P. 234–241.
76. Petersen K.E., Birkholz U., Adler D. Properties of crystalline and amorphous silicon telluride. Phys. Rev. B. 1973. 8 (4). P. 1453-1461.
77. Ploog K., Stetter W., Nowitzki A., Schönherr E. Crystal growth and structure determination of silicon telluride Si_2Te_3 . Mater. Res. Bull. 1976. 11 (9). P. 1147-1153.
78. Keuleyan S., Wang M., Chung F.R., Commons J., Koski K.J. A Silicon-based two-dimensional chalcogenide: growth of Si_2Te_3 nanoribbons and nanoplates. Nano Lett. 2015. 15 (4), P. 2285–2290.
79. Wu K., Sun W., Jiang Y., Chen J., Li L., Cao C., Shi S., Shen X., Cui, J. Structure and photoluminescence study of silicon based two-dimensional Si_2Te_3 nanostructures. J. Appl. Phys. 2017. 122 (7). P. 075701: 1-8.
80. Wu K., Chen J., Shen X., Cui J. Resistive switching in Si_2Te_3 nanowires. AIP Adv. 2018. 8(12). P. 125008: 1-7.
81. Wang M., Lahti G., Williams D., Koski K.J.. Chemically tunable full spectrum optical properties of 2D silicon telluride nanoplates. ACS Nano. 2018. 12 (6), P. 6163–6169.
82. Novoselova A.V., Zlomanov V.P., Karbanov S.G., Matveyev O.V., Gas'kov A.M. Physico-chemical study of the germanium, tin, lead chalcogenides. Prog. Solid State Ch. 1972. 7. P. 85-115.
83. Bletskan D.I. Phase equilibrium in the systems $\text{A}^{\text{IV}} - \text{B}^{\text{VI}}$ Part. II. Systems Germanium-Chalcogen. J. Ovonic Res. 2005. 1 (5). P. 53-60.
84. Абрикосов Н.Х., Банкаина В.Ф., Порецкая Л.В., Скуднова Е.В., Шелимова Л.Е. Полупроводниковые соединения их получение и свойства. 1967. М.: Наука. 176 с.

85. Liu C.H., Pashinkin A.S., Novoselova A.V. The Ge – S (Germanium – Sulfur) phase diagram. Dokl. Akad. Nauk SSSR. –1963. 151. P. 1335-1338.
86. Лякишев Н.П. Диаграммы состояния двойных металлических систем: Справочник: В 3 т.: Т. 2. – М.: Машиностроение. 1997. 1024 с.
87. Yang Y., Liu S. - C., Wang X., Li Z., Zhang Y., Zhang G., Xue D. - J., Hu J. - S. Polarization - sensitive ultraviolet photodetection of anisotropic 2D GeS₂ . Adv. Funct. Mater. 2019. P. 1900411: 1-6
88. Gokhale A.B., Abbaschian R. The Ge-Se (Germanium-Selenium) System. Bull. Alloy Phase Diagr. 1990. 11 (3). P. 257-263.
89. Ipser H., Gambino M., Schuster W. The Germanium-Selenium phase diagram. Monatsh. Chem. 1982. 113. P. 389-398.
90. Stølen S., Johnsen H.B., Bøe C.S., Grande T., Karlsen O.B. Stable and metastable phase equilibria in the GeSe₂-Se system. J. Phase Equilib. 1999. 20 (1). P. 17-28.
91. Fjellvag H., Kongshaug K.O., Stølen S. Crystal structure of Ge₄Se₉: a new germanium selenide with Se₂ pairs breaking the edge-sharing GeSe₄ tetrahedra in GeSe₂ J. Chem. Soc., Dalton Trans. 2001. P. 1043–1045.
92. Yang Y., Liu S.-C., Yang W., Li Z., Wang Y., Wang X., Zhang S., Zhang Y., Long M., Zhang G., Xue D.-J., Hu J.-S., Wan L.-J. Air-stable in-plane anisotropic GeSe₂ for highly polarization-sensitive photodetection in short wave region. J. Am. Chem. Soc. 2018. 140 (11). P. 4150-4156.
93. Okamoto H. Ge-Te (Germanium-Tellurium). J. Phase Equilib. 2000. 21 (5). P. 496.
94. Tomer D., Coutu R.A.Jr. Electronically tuned phase transition in germanium telluride (GeTe) cells for memory and RF switch applications. Mod. Environ. Sci. Eng. 2018. 4 (2). P. 115-124.
95. Bissert G., Hesse K.F. Verfeinerung der struktur von germanium(II)-sulfid, GeS. Acta Crystallogr. B. 1978. 34. P. 1322-1323.
96. Dittmar G., Schaefer H. Die kristallstruktur von L.T.-GeS₂. Acta Cryst. 1976. B32. P. 1188-1192.

97. Dittmar G., Schaefer H. Die Kristallstruktur von H.T.-GeS₂ Acta Cryst. 1975. B31. P. 2060-2064.
98. MacLachlan M.J., Petrov S., Bedard R.L., Manners I., Ozin G.A. Synthesis and crystal structure of delta-(GeS₂), the first germanium sulfide with an expanded framework structure. Angew. Chem. Int. ed. 1998, 37(15). P. 2076-2079.
99. Okazaki, A. The crystal structure of germanium selenide GeSe. J. Phys. Soc. Jpn. 1958. 13. P. 1151-1155.
100. Wiedemeier H., Siemers P.A. The thermal expansion and high temperature transformation of GeSe. Z. Anorg. Allg. Chem. 1975. 411. P. 90-96.
101. Dittmar G., Schaefer H. Die kristallstruktur von germaniumdiselenid Acta Cryst. 1976. B32. P. 2726-2728.
102. Grzechnik A., Stolen S., Bakken E., Grande T., Mezouar M. Structural transformations in three-dimensional crystalline GeSe₂ at high pressures and high temperatures. J. Solid State Chem. 2000. 150. P. 121-127.
103. Grande T., Ishii M., Akaishi M., Aasland S., Fjellvag H., Stolen S. Structural properties of GeSe₂ at high pressures. J. Solid State Chem. 1999. 145. P. 167-173.
104. Kwak J.E., Yun H. Reinvestigation of Ge₄Se₉ based on single-crystal data. Acta Crystallograph. C. 2005. C61. P. i81-i82.
105. Goldak J., Barrett C.S., Innes D., Youdelis W. Structure of alpha GeTe. J. Chem. Phys. 1966. 44 (9). P. 3233-3235.
106. Chattopadhyay T.K., Boucherle J.X., von Schnering H.G. Neutron diffraction study on the structural phase transition in GeTe. J. Phys. C: Solid State Phys. 1987. 20 (10). P. 1431-1440.
107. Karbanov S.G., Zlomanov V.P., Novoselova A.V. Polymorphism of germanium telluride. Inorg. Chem. 1976. 15(7). P. 1729-1730.
108. Шелимова Л.Е., Абрикосов Н.Х., Жданов В.В. Система Ge-Te в области соединения GeTe. Журн. неорг. хим. 1965. 10 (5). С. 1200-1205.
109. Sharma R.C., Chang Y.A. The S-Sn (Sulfur-Tin) system. Bull. Alloy Phase Diagram. 1986. 7 (3). P. 269-273.

110. Bletskan D.I. Phase equilibrium in binary systems $A^{IV}B^{VI}$ Part. III. Systems Sn-Chalcogenides. *J. Ovonic Res.* 2005. 1 (5). P. 61-69.
111. Burton L.A., Colombara D., Abellon R.D., Grozema F.C., Peter L.M., Savenije T.J., Denler G., Walsh A. Synthesis, characterization, and electronic structure of single-crystal SnS, Sn_2S_3 , and SnS_2 . *Chem. Mater.* 2013. 25. P. 4908-4916.
112. Koteeswara Reddy N., Devika M., Gopal E.S.R. Review on tin (II) sulfide (SnS) material: synthesis, properties, and applications. *Crit. Rev. Solid State.* 2015. 40 (6). P. 359-398.
113. Wiedemeier H., von Schnering H.G. Refinement of the structures of GeS, GeSe, SnS and SnSe *Z. Kristallogr.* 1978. 148. P. 295-303.
114. Chattopadhyay T., Pannetier J., von Schnering H.G. Neutron diffraction study of the structural phase transition in SnS and SnSe. *J. Phys. Chem. Solids.* 1986. 47 (9). P. 879-885.
115. Rabkin A., Samuha S., Abutbul R.E., Ezersky V., Meshi L., Golan Y. New nanocrystalline materials: a previously unknown simple cubic phase in the SnS binary system. *Nano Lett.* 2015. 15 (3). P. 2174-2179.
116. Ehm L., Knorr K., Dera P., Krimmel A., Bouvier P., Mezouar M. Pressure-induced structural phase transition in the IV–VI semiconductor SnS. *J. Phys.: Condens. Matter.* 2004. 16 (21). P. 3545–3554.
117. Kim J., Kim J., Yoon S., Kang J.-Y., Jeon C.-W., Jo W. Single phase formation of SnS competing with SnS_2 and Sn_2S_3 for photovoltaic applications: optoelectronic characteristics of thin-film surfaces and interfaces. *J. Phys. Chem. C.* 2018. 122. P. 63523-3532.
118. Al-Alamy F.A.S., Balchin A.A., White M. The expansivities and the thermal degradation of some layer compounds. *J. Mater. Sci.* 1977. 12 (10). P. 2037-2042.
119. Conroy Z., Park K. Electrical properties of the group IV disulfides TiS_2 , ZrS_2 , HfS_2 and SnS_2 . *Inorgan. Chem.* 1968. 7 (3). P. 459-463.

120. Palosz B., Salje E. Lattice parameters and spontaneous strain in AX_2 polytypes: CdI_2 , PbI_2 , SnS_2 and $SnSe_2$. *J. Appl. Cryst.* 1989. 22, P. 622-623.
121. Burton L.A., Whittles T.J., Hesp D., Linhart W.M., Skelton J.M., Hou B., Webster R.F., O'Dowd G., Reece C., Cherns D., Fermin D.J., Veal T.D., Dhanak V.R., Walsh A. Electronic and optical properties of single crystal SnS_2 : an earth-abundant disulfide photocatalyst. *J. Mater. Chem. A*. 2016. 4. P. 1312-1318.
122. Gaur R., Jeevanandam P. Synthesis of SnS_2 nanoparticles and their application as photocatalysts for the reduction of Cr(VI). *J. Nanosci. Nanotechnol.* 2018. 18 (1). P. 165-177.
123. Zhang Y.C., Du Z.N., Li K.W., Zhang M. Size-controlled hydrothermal synthesis of SnS_2 nanoparticles with high performance in visible light-driven photocatalytic degradation of aqueous methyl orange. *Sep. Purif. Technol.* 2011. 81 (1). P. 101-107.
124. Sharma R.C., Chang Y.A. The Sn-Se (Selenium-Tin) system. *Bull. of Alloy Phase Diagram.* 1986. 7 (1). P. 68-72.
125. Xing G., Li Y., Fan X., Zhang L., Zheng W., Singh D.J. Sn_2Se_3 : A conducting crystalline mixed valent phase change memory compound. *J. Appl. Phys.* 2017. 121. P. 225106: 1-6.
126. Chung K.-M., Wamwangi D., Woda M., Wuttig M., Bensch W. Investigation of $SnSe$, $SnSe_2$, and Sn_2Se_3 alloys for phase change memory applications. *J. Appl. Phys.* 2008. 103. P. 083523:1-7.
127. Shi W., Gao M., Wei J., Gao J., Fan C., Ashalley E., Li H., Wang Z. Tin Selenide ($SnSe$): growth, properties, and applications. *Adv. Sci.* 2018. 5 (4). 1700602:1-22.
128. Оболончик В. А. Селениды. М.: Металлургия. 1972. 296 с.
129. Skelton J.M., Burton L.A., Parker S.C., Walsh A., Kim C.-E., Soon A., Buckeridge J., Sokol A.A., Catlow C.R.A., Togo A., Tanaka I. Anharmonicity in the high-temperature $Cmcm$ phase of $SnSe$: Soft modes and three-phonon interactions. *Phys. Rev. Lett.* 2016. 117 (7). P.075502: 1-6.

130. von Schnering H.G., Wiedemeier H. The high temperature structure of beta-SnS and beta-SnSe and the B16-to-B33 type lambda-transition path. *Z. Kristallogr.* 1979. 149. P. 143-150.
131. Loa I., Husband R. J., Downie R. A., Popuri S.R., Bos J.-W.G. Structural changes in thermoelectric SnSe at high pressures. *J. Phys.: Condens. Matter.* 2015. 27. P. 072202:1-8.
132. Zhao L.-D., Lo S.-H., Zhang Y., Sun H., Tan G., Uher C., Wolverton C., Dravid V.P., Kanatzidis M.G. Ultralow thermal conductivity and high thermoelectric figure of merit in SnSe crystals. *Nature.* 2014. 508. P. 373-377.
133. Zhao L.-D., Tan G., Hao S., He J., Pei Y., Chi H., Wang H., Gong, S. Xu H., Dravid V.P., Uher C., Snyder G.J., Wolverton C., Kanatzidis M.G. Ultrahigh power factor and thermoelectric performance in hole-doped single-crystal SnSe. *Science.* 2016. 351 (6269). P. 141-144.
134. Chen Z.-G., Shi X., Zhao L.-D., Zou J.. High-performance SnSe thermoelectric materials: Progress and future challenge. *Prog. Mater. Sci.* 2018. 97. P. 283-346.
135. Wang X., Zhao X., Hu C., Zhang Y., Song B., Zhang L., Liu W., Lv Z., Zhang Y., Tang J., Sui Y., Song B. Large lateral photovoltaic effect with ultrafast relaxation time in SnSe/Si junction. *Appl. Phys. Lett.* 2016. 109. P. 023502:1-5.
136. Busch G., Froehlich C., Hulliger F. Struktur, elektrische und thermoelektrische eigenschaften von SnSe₂. *Helv. Phys. Acta.* 1961. 34. P. 359-368.
137. Palosz B., Gierlotka S., Levy F. Polytypism of SnSe₂ crystals grown by chemical transport: structures of six large-period polytypes of SnSe₂. *Acta Cryst.* 1985. C41, P. 1404-1406.
138. Saritha K., Suryanarayana Reddy A., Ramakrishna Reddy K.T. Investigation on optical properties of SnSe₂ thin films synthesized by two – stage process. *Mater. Today: Proc.* 2017. 4 (14). P. 12512–12517.
139. Zhang F., Xia C., Zhu J., Ahmed B., Liang H., Velusamy D.B., Schwingenschlögl U., Alshareef H.N. SnSe₂ 2D anodes for advanced sodium ion batteries. *Adv. Energy Mater.* 2016. 6 (22). P. 1601188:1-10.

140. Sharma R.C., Chang Y.A. The Sn-Te (Tin-Tellurium) system. Bull. Alloy Phase diagram. 1986. 7 (1). P. 72-80.
141. Kattner U., Lukas H.L., Petzow G. Optimization and calculation of the Sn-Te system. J. Less-Common Met. 1985. 114. P. 129-144.
142. Кузнецов В.Л. Критическая оценка, оптимизация фазовой диаграммы и термодинамических свойств в системе Sn-Te. Неорг. матер. 1996. 32 (3). С. 261-272.
143. Liu Y., Liang D., Zhang L. Thermodynamic descriptions for the Sn-Te and Pb-Sn-Te systems. J. Electron. Mater. 2010. 39 (2). P. 246-257.
144. Dubrovin I.V., Budennaya L.D., Mizetskaya I.B., Sharkina E.V. Phase diagram of the SnTe-CdSe section of the ternary reciprocal system SnTe+CdSe-SnSe+CdTe. Izv. Akad. Nauk. Neorg.Mater. 1986. 22 (4). P. 515-520.
145. Bauer Pereira P., Sergueev I., Gorsse S., Dadda J., Muller E., Hermann R.P. Lattice dynamics and structure of GeTe, SnTe and PbTe. Phys. Status Solidi B. 2013. 250 (7). P. 1300-1307.
146. Moshwan R., Yang L., Zou J., Chen Z.-G.. Eco-friendly SnTe thermoelectric materials: Progress and future challenges. Adv. Funct. Mater. 2017. 27 (43). P. 1703278:1-18.
147. Hulliger F.; Lévy F. Structural chemistry of layer-type phases. D. Reidel Pub. 1976. 400 p.
148. Mariano A.N., Chopra K.L. Polymorphism in some IV - VI compounds induced by high pressure and thin - film epitaxial growth. Appl. Phys. Lett. 1967. 10. P. 282-284.
149. Valassiades O., Economou N.A. On the phase transformation of SnTe. Phys. Status Solidi (a). 1975. 30 (1). P. 187-195.
150. Zhou M., Gibbs Z.M., Wang H., Han Y., Xin C., Li L., Snyder G.J. Optimization of thermoelectric efficiency in SnTe: the case for the light band. Phys. Chem. Chem. Phys. 2014. 16. P. 20741:-8.
151. Kooi B.J., Noheda B. Ferroelectric chalcogenides – materials at the edge. Science. 2016. 353. 6296. P. 221-222.

152. Aggarwal L., Banik A., Anand S., Waghmare U.V., Biswas K., Sheet G. Local ferroelectricity in thermoelectric SnTe above room temperature driven by competing phonon instabilities and soft resonant bonding. *J. Materiomics*. 2016. 2 (2). P. 196-202.
153. Liu K., Lu J., Picozzi S., Bellaiche L., Xiang H. intrinsic origin of enhancement of ferroelectricity in SnTe ultrathin films. *Phys. Rev. Lett.* 2018. 121. P. 027601:1-6.
154. Cava R.J., Ji H., Fuccillo M.K., Gibson Q.D., Hor Y.S. Crystal structure and chemistry of topological insulators. *J. Mater. Chem. C*. 2013. 1. P. 3176-3189.
155. Yang J., Yu W., Pan Z., Yu Q., Yin Q., Guo L., Zhao Y., Sun T., Bao Q., Zhang K. Ultra-broadband flexible photodetector based on topological crystalline insulator SnTe with high responsivity. *Small*. 2018. 14 (37). P. 1802598:1-7.
156. Adouby K., Perez-Vicente C., Jumas J.C. Structure and temperature transformation of SnSe. Stabilization of a new cubic phase $\text{Sn}_4\text{Bi}_2\text{Se}_7$. *Z. Kristallogr.* 1998. 213. 343-349.
157. Лякишев Н.П. Диаграммы состояния двойных металлических систем: Справочник: В 3 т.: Т. 3. Кн. 1. М.: Машиностроение. 2001. 842 с.
158. Kullerud G. The Lead-Sulfur system. *J. Am. Chem. Soc.* 1969. 267-A. P. 233-256.
159. Sharma R.C., Lin J.C., Chang Y.A. A thermodynamic analysis of the Pb-S system and calculation of the Pb-S phase diagram. *Metall. Trans. B*. 1987. 18B. P. 237-244.
160. Зломанов В.П., Новоселова А.В. Р–Т–х-Диаграммы состояния систем металл–халькоген. М.: Наука. 1987. 208 с.
161. Александрова О.А., Максимов А.И., Мошников В.А., Чеснокова Д.Б. Халькогениды и оксиды элементов IV группы. Получение, исследование, применение. Санкт-Петербург: Технолит. 2008. 240 с.
162. Noda Y., Matsumoto K., Ohba S., Saito Y., Toriumi K., Iwata Y., Shibuya I. Temperature dependence of atomic thermal parameters of lead chalcogenides, PbS, PbSe and PbTe. *Acta Crystallogr. C*. 1987. 43. P. 1443-1445.

163. Fan D.-W., Zhou W.-G., Wei S.-Y., Liu J., Li Y.-C.n, Jiang S., Xie H.-S. Phase relations and pressure-volume-temperature equation of state of galena. *Chin. Phys. Lett.* 2010. 27 (8). P. 1-4.
164. Chattopadhyay T., von Schnering H.G., Grosshans W.A., Holzapfel W.B. High pressure x-ray diffraction study on the structural phase transitions in PbS, PbSe and PbTe with synchrotron radiation. *Physica B+C.* 1986. 139-140. P. 356-360.
165. Dalven R. A review of the semiconductor properties of PbTe, PbSe, PbS and PbO. *Infrared Phys.* 1969. 9 (4). P. 141-184.
166. Lin J.-C., Sharma R.C., Chang Y.A. The Pb-Se (Lead-Selenium) system *J. Phase Equilib.* 1996. 17 (3). P. 253-260.
167. Nozato R., Isaki K. On the Equilibrium Diagram of the Lead-Selenium System (I) *Bull. Naniwa Univ. Ser. A, Eng. Nat. Sci.* 1955.3. P. 125-133.
168. Zlomanov V.P., Masyakin E.V., Novoselova A.V. P-T-x Phase diagram of the Pb-Se system and vapor phase growth mechanism of lead selenide single crystals. *J. Cryst. Growth.* 1974. 26. P. 261-266.
169. Roberts V., Young A.S. The application of lead selenide photoconductive cells to infra-red spectroscopy. *J. Sci. Instrum.* 1953. 30. P.199-200.
170. Qian L., Yang Y., Han C., Cheng Y., Chen L., Zhang T., Xue W., Bera D., Holloway P.H. Efficient infrared photodetector based on three dimensional self-assembled PbSe superlattices. *J. Mater. Chem. C.* 2014. 2 (34). P. 6738-6742.
171. Vergara G., Montojo M.T., Torquemada M.C., Rodrigo M.T., Sánchez F.J., Gómez L.J., Almazán R.M., Verdú M., Rodríguez P., Villamayor V., Álvarez M., Diezhandino J., Plaza J., Catalán I. Polycrystalline lead selenide: the resurgence of an old infrared detector. *Opto-Electron. Rev.* 2007. 15 (2). P. 110-117.
172. Kogo G., Pradhan A.K., Roy U.N. Thermoelectric behavior of PbSe single crystals. *ECS J. Solid State Sc.* 2017. 6 (3). P. 3006-3009.
173. Parker D., Singh D.J., Zhang Q., Ren Z. Thermoelectric properties of n-type PbSe revisited. *J. Appl. Phys.* 2012. 111 (12). P. 123701: 1-3.
174. Lin J.C., Hsleh K.C., Sharma R.C., Chang Y.A. The Pb-Te (lead-tellurium) system. *Bull. Alloy Phase Diagram.* 1989. 10 (4). P. 340-347.

175. Noda Y., Oh S., Sato S., Saito Y. Charge distribution and atomic thermal vibration in lead chalcogenide crystals. *Acta Crystallogr. B.* 1983. 39. P. 312-317.
176. Bouad N., Chapon L., Marin-Ayral R.M., Bouree-Vigneron F., Tedenac J.C. Neutron powder diffraction study of strain and crystallite size in mechanically alloyed PbTe. *J. Solid State Chem.* 2003. 173. P. 189-195.
177. Delaire O., Ma J., Marty K., May A.F., McGuire M.A., Du M.-H., Singh D.J., Podlesnyak A., Ehlers G., Lumsden M.D., Sales B.C. Giant anharmonic phonon scattering in PbTe. *Nat. Mater.* 2011. 10. P. 614-619.
178. Zhou Y., Yang J.-Y., Cheng L., Hu M. Strong anharmonic phonon scattering induced giant reduction of thermal conductivity in PbTe nanotwin boundary. *Phys. Rev. B.* 2018. 97. P. 085304:1-8.
179. Jiang M.P., Trigo M., Savić I., Fahy S., Murray É.D., Bray C., Clark J., Henighan T., Kozina M., Chollet M., Glownia J.M., Hoffmann M.C., Zhu D., Delaire O., May A.F., Sales B.C., Lindenberg A.M., Zalden P., Sato T., Merlin R., Reis D.A. The origin of incipient ferroelectricity in lead telluride. *Nat. Commun.* 2016. 7. P. 12291:1-9.
180. Shchennikov V.V., Ovsyannikov S.V., Derevskov A.Yu. Thermopower of lead chalcogenides at high pressures. *Phys. Solid State.* 2002. 44 (10). P. 1845-1849.
181. Gelbstein Y., Dashevsky Z., Dariel M.P. The search for mechanically stable PbTe based thermoelectric materials. *J. Appl. Phys.* 2008. 104 (3). P. 033702:1-4.
182. Snyder G.J., Toberer E.S. Complex thermoelectric materials. *Nat. Mater.* 2008. 7. P. 107-114.
183. Fu T., Yue X., Wu H., Fu C., Zhu T., Liu X., Hu L., Ying P., He J., Zhao X. Enhanced thermoelectric performance in large size PbTe bulk materials with figure of merit $zT > 2$ by multi-functional alloying. *J. Materiomics.* 2016. 2 (2). P. 141-149.
184. Eulenberger G. Ternaere thalliumchalkogenide mit $Tl_4Ge_2S_6$ -struktur. *Monatsh. Chem.* 1982. 113. P. 859-867.

185. Eulenberger G. Structures of tetrathallium(I) tetrathiosilicate(IV) and tetrathallium(I) tetraselenosilicate (IV). *Acta Cryst. C*. 1986. 42. P. 528-534.
186. Spitzer D.P. Lattice thermal conductivity of semiconductors: A chemical bond approach. *J. Phys. Chem. Solids*. 1970. 31 (1). P. 19-40.
187. Assoud A., Soheilnia N., Kleinke H. Crystal structure, electronic structure and physical properties of the new low-valent thallium silicon telluride $Tl_6Si_2Te_6$ in comparison to $Tl_6Ge_2Te_6$. *J. Solid State Chem*. 2006. 179. P. 2707-2713.
188. Бабанлы М.Б., Кулиева Н.А., Саггар-Заде И.С. Фазовые равновесия и термодинамические свойства системы $Tl-Ge-S$. *Журн. неорг. хим.* 1982. 27 (9). С. 2375-2381.
189. Кулиева Н.А. Фазовые равновесия и термодинамические свойства систем $Tl-Ge-X$ ($X- S, Se, Te$): автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. хим. наук: спец. 02.00.01 "Неорганическая химия". Баку. 1982. 22 с.
190. Eulenberger G. The crystal structure of $Tl_2[Ge_2S_4]$, a ternary thallium (I) sulphide with divalent and tetravalent germanium. *J. Less Common Met*. 1985. 108 (1). P. 65-72.
191. Дембовский С.А., Бреховский М.Н., Войтенко Е.К., Климашевский Л.М. Вторые области стеклообразования в системах $Tl-B-S(Se)$, $Tl-Ge-S$ на основе стекол системы $Tl-S(Se)$. *Журн. неорг. хим.* 1983. 28 (7). С. 1882-1884.
192. Кириленко В.С., Дмитриев В.М., Самохов В.А. Стеклообразование в системе $Tl-Ge-S$. *Физ. и хим. стекла*. 1978. 4 (4). С. 487-488.
193. Eulenberger G. Die kristallstruktur des thallium (I) thiogermanats Tl_4GeS_4 . *Z. Kristallogr. Cryst. Mater*. 1977. 145 (5-6). P. 427-436.
194. Eulenberger G. Die kristallstruktur des thallium (I) thiogermanats $Tl_4Ge_4S_{10}$. *Acta Cryst. B*. 1976. 32 (11). P. 3059-3063.
195. Eulenberger G. Tetrathallium (I)-di- μ -thio-tetrathiodigermanat. *Acta Cryst. B*. 1978. 34 (8). P. 2614-2616
196. Eulenberger G. The crystal structure of $Tl_2Ge_2S_4$, a ternary thallium sulphide with divalent and tetravalent germanium. *J. Less Common Met*. 1985. 108. P. 65-72.

197. Бабанлы М.Б., Кулиева Н.А. Диаграмма состояния и термодинамические свойства системы Tl-Ge-Se. Журн. неорг. матер. 1986. 31 (9). С. 2365-2371.
198. Дембовский С.А. Стеклообразование в системе Se-Ge-Tl. Журн. неорг. хим. 1968. 13 (6). С. 1721-1722.
199. Борисова З.У., Корниенко Л.П., Образцов А.А., Туркина Е.Ю. Стекла в системе Se-Ge-Tl. Изв. АН СССР. Неорг. матер. 1976. 12 (4). С. 592-596.
200. Linke D., Gitter M., Krug F. Glasbildung und phasentrennung in den systemen Tl-Ge-Se und Pb-Ge-Se. Z. Anorg. Chem. 1978. 444 (7). P. 217-236.
201. Eulenberger G. $Tl_4Ge_4Se_{10}$, a thallium (I) selenogermanate with the adamantane-like anion $[Ge_4Se_{10}]^{4-}$. Z. Naturf. B. 1981. 36 (4). P. 521-523.
202. Glukh O.S., Sabov M.Yu., Barchij I.E., Pavlyuk V.V., Marciniak B. Crystal structure of the Tl_4GeSe_4 . Chem. Met. Alloys. 2009. 2. P. 10-14.
203. Abba-Toure A., Kra G., Eholié R. Description of the Ge-Tl-Te ternary system. J. Less Common Met. 1991. 170 (2). P. 199-222.
204. Eulenberger G. The crystal structure of hexathallium (I) hexatellurodigermanate (III), $Tl_6(Ge_2Te_6)$. J. Solid State Chem. 1984. 55. P. 306-313.
205. Abba Toure A., Kra G., Eholie R., Olivier-Fourcade J., Jumas J.C., Maurin M. Sur le ternaire Tl-Ge-Te: Etude structurale de la phase Tl_2GeTe_5 . J. Solid State Chem. 1990. 84. P. 245-252.
206. Klepp K.O., Ecker P. The crystal structure of Tl_2GeTe_3 : a tellurogermanate(IV) with bitetrahedral anions. J. Solid State Chem. 1995. 117. P. 351-355.
207. Alakbarova T.M., Jafarov Y.I., Mustafayeva A.L., Babanly M.B. Tl_2Te - Tl_9BiTe_6 - Tl_8GeTe_5 system. Kimya Problemləri. 2017. 4. P. 355-363.
208. Ajavon A., Eholie R., Piffard Y., Tornoux M. Section SnS_2 - Tl_2S du systeme ternaire Thallium-Etain-Soufre. Rev. Chim. Miner. 1983. 20 (3). P. 421-425.
209. Готук А.А., Бабанлы М.Б., Кулиев А.А. Фазовые равновесия в системе Tl_2S - SnS . Журн. неорг. матер. 1979. 15 (3). С.530-531.

210. Готук А.А. Исследование фазовых равновесий и термодинамических свойств систем, образованными халькогенидами таллия и олова (свинца): автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. хим. наук: спец. 02.00.01 "Неорганическая химия". Баку. 1978. 18 с.
211. Malakhovskaya-Rosokha T.A., Sabov M.Y., Barchii I.E., Peresh E.Y. Phase equilibria in quasi-binary sections of the Tl–Sn–S system. Russ. J. Inorg. Chem. 2011. 56 (1). P. 118-123.
212. Piffard Y., Tournoux M., Ajavon A.L., Eholie R. Structure cristalline de Tl_4SnS_4 . Rev. Chim. Miner. 1984. 21. P. 21-27.
213. Klepp K.O. Tl_2SnS_3 - ein thioannat mit (SnS_3^{2-}) ketten. Monatsh. Chem. 1984. 115. P. 1133-1142.
214. Eulenberger G. $Tl_2Sn_2S_5$, a thallium(I) thioannate(IV) with fivefold coordinated tin Z. Naturf. 1981. 36 (6). P. 687-690.
215. Bucchia S., Jumas C., Philippot E., Maurin M. Structure cristalline du Sulfure d'Etain(II) et de Thallium(I) $Tl_2Sn_2S_3$. Z. Anorg. Allg. Chem. 1982. 487. P. 199-206.
216. Bucchia S., Jumas C., Philippot E., Maurin M. Etude dans le systeme SnS– Tl_2S . Structure cristalline de Tl_4SnS_3 . Rev. Chim. Miner. 1981. 18. P. 224-234.
217. Houenou P., Eholie R. System $SnSe_2$ – Tl_2Se . C.r. hebd. Seanc. Acad. Sci. 1976. 283 (16). P. 731-733.
218. Готук А.А., Бабанлы М.Б., Кулиев А.А. Исследование системы Tl_2Se – $SnSe_2$. Азерб. хим. журн. 1977. 6. С. 128-130.
219. Мургузов М.И., Гуршумов А.П., Ахмедов А.М. и др. Система $SnSe$ – $TlSe$. Журнал неорг. химии, 1986, 31(12). С. 3097-3100.
220. Houenou P., Eholie R., Flahaut J. Etude du systeme ternaire Sn-Tl-Se (Section $SnSe$ - $TlSe$). C.r. Acad. Sci. 1979. C288 (6). P. 193-195.
221. Houenou P., Eholie R., Flahaut J. Etude du diagramme ternaire Tl–Sn–Se: description du quadrilatere $SnSe_2$ – Tl_2SnSe_3 – $TlSe$ –Se. J. Less Common Met. 1981. 81 (2) P. 181-197.

222. Mucha I., Wignusz K., Sztuba Z., Gawel W. Solid-liquid equilibria in the quasi-binary thallium (I) selenide - tin (IV) selenide system. *Calphad*. 2009. 33 (3). P. 545-549.

223. Олексеюк І.Д., Мозолюк М.Ю., Піскач Л.В., Парасюк О.В. Фазові рівноваги в системах $Tl_2S(Se)-HgS(Se)-SnS(Se)_2$ при 520К. *Наук. вісник Волинського нац. у-ту ім. Лесі Українки*. 2010. 14. С. 19-21.

224. Глух О.С. Фазові рівноваги та властивості проміжних сполук у системі $Tl_2Se-GeSe_2-SnSe_2$: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. хім. наук: спец. 02.00.01 "Неорганічна хімія". Ужгород. 2007. 19 с.

225. Малаховська Т.О., Сабов М.Ю., Барчій І.Є., Переш Є.Ю. Фазові рівноваги в системі $Tl_2Se-SnSe$, одержання та властивості монокристалів сполуки Tl_4SnSe_3 . *Укр. хім. журн*. 2009. 75 (2). С. 89-91.

226. Малаховська-Росоха Т.О. Системи $Tl-Sn(Pb)-S(Se, Te)$: фазові рівноваги, одержання монокристалів тернарних сполук та їх властивості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. хім. наук: спец. 02.00.01 "Неорганічна хімія" Ужгород. 2009. 20 с.

227. Malakhovskaya-Rosokha T.A., Sabov M.Yu., Barchy I.E, Peresh E.Yu Phase equilibria in systems based on Tl_4SnSe_3 and Tl_4SnSe_4 ternary compounds. *Russ. J. Inorg. Chem*. 2012. 57 (3). P. 439-444.

228. Малаховська Т.О., Янкович О.М., Сабов М.Ю., Переш Є.Ю. Триангуляція системи $Tl-Sn-Se$. *Наук. вісник Волинського у-ту. Сер. "Хімія"*. 2008. 13. С. 16-20.

229. Akinocho G., Houenou P., Oyetola S., Eholie R., Jumas J.C., Olivier-Fourcade J., Maurin M. Etude structurale de Tl_4SnSe_4 . *J. Solid State Chem*. 1991. 93. P. 336-340.

230. Jaulmes S., Houenou P. Structure cristalline du seleniure d'etain(IV) et dethallium(I): Tl_2SnSe_3 . *Mater. Res. Bull*. 1980. 15. P. 911-915.

231. Bradtmoeller S., Kremerr K., Boettcher P. Darstellung und kristallstruktur von Tl_4SnSe_3 mit einer anmerkung zu $TlSe$. *Z. Anorg. Allg. Chem*. 1994. 620 (6). P. 1073-1080.

232. Dichi E., Kra G., Eholie R., Legendre B. Systeme ternaire thallium-etain-tellure I. Triangulation du systeme ternaire thallium-etain-tellure et etude des coupes isopleths SnTe-TlTe et Te-Tl₂SnTe₃. J. Alloy Comp. 1993. 194. P. 147-154.
233. Bradtmoeller S., Boettcher P. Darstellung und kristallstruktur von Tl₄SnTe₃ und Tl₄PbTe₃. Z. Anorg. Allg. Chem. 1993. 619 (7). P. 1155-1160.
234. Agafonov V., Legendre B., Rodier N., Cense J.M., Dichi E., Kra G. Structure of Tl₂SnTe₅. Acta Cryst. C. 1991. 47. P. 850-852.
235. Agafonov V., Legendre B., Rodier N., Cense J.M., Dichi E., Kra G. Structure de Tl₂SnTe₃. Acta Cryst. C. 1991. 47. P. 1300-1301.
236. Готук А.А., Бабанлы М.Б., Кулиев А.А. Фазовое равновесие в системе Tl₂S-PbS. Неорг. Матер. 1979. 15 (8). С. 851-853.
237. Латыпов З.М., Фаизуллина З.М., Щипачова В.Е. Исследование разреза Tl₂S-PbS тройной системы Tl-Pb-S. Неорг. матер. 1979. 15 (5). С. 702-703.
238. Малаховська Т.О., Філеп М.Й., Сабов М.Ю., Барчій І.Є., Переш Є.Ю., Соломон А.М. Квазібінарні перерізи та порівняльний аналіз взаємодії в потрійних системах Tl-Pb-Se(Te). Укр. хім. журн. 2015. 81 (4). С. 84-87.
239. Берг Л.Г., Латыпов З.М. Разрез PbTe-Tl в системе Tl-Pb-Te. Неорг. матер. 1970. 6 (10). С. 1804-1806.
240. Берг Л.Г., Латыпов З.М. Исследование системы PbTe-TlTe. Неорг. матер. 1979. 15 (8). С. 1356-1361.
241. Берг Л.Г., Латыпов З.М. Ликвидус тройной системы Pb-Tl-Te. Неорг. матер. 1977. 13 (9). С. 1596-1599.
242. Ворошилов Ю.В., Гурзан М.И., Киш З.З., Лада Л.В. Фазовые равновесия в системе Tl-Pb-Te и кристаллическая структура соединений типа Tl₄B^{IV}X₃ и Tl₉B^VX₆. Неорг. матер. 1988. 24(9). С. 1479-1484.
243. Берг Л.Г., Латыпов З.М., Чечеткин Р.М. Исследование системы PbTe-Tl₂Te. Докл. АН СССР. 1969. 185 (2). С. 335-337.
244. Chami R., Tedenac J.-C., Brunet G., Maurin M. Etude du systeme PbTe-Tl₂Te. mise en evidence des phases derivees de Tl₅Te₃. Mater. Res. Bull. 1983. 18. P. 803-808.

245. Sztuba Z. Prawidłowości występujące w diagramach fazowych układów potrójnych Tl–Te–M. Wiadomości Chemiczne. 2009. 63 (9-10). P. 803-818.
246. Лазарев В.Б., Переш Є.Ю., Староста В.И. Фазовые равновесия в системах $Tl_2S(Se)-SiS_2(Se_2)$. Журн. неорг. хим. 1983. 28 (8). С. 2097-2099.
247. Лазарев В.Б., Староста В.И., Переш Є.Ю. Области гомогенности соединений Tl_4SiS_4 , Tl_2SiS_3 и $Tl_2Si_2S_5$. Журн. неорг. хим. 1984. 29 (6). С. 1571-1573.
248. Староста В.И., Лазарев В.Б., Переш Є.Ю., Мудрый В.В. Фазовые равновесия и свойства соединений системы Tl_2S-GeS_2 . Журн. неорг. хим. 1984. 29 (12). С. 3131-3135.
249. Кулиева Н.А., Бабанлы М.Б. Фазовые равновесия системы Tl_2S-GeS_2 и теплоты плавления соединений Tl_4GeS_4 , Tl_2GeS_3 . Изв. АН СССР. Неорг. матер. 1981. 17(3). С. 421-423.
250. Туркина Е.Ю., Кожина И.И., Орлова Г.М., Образцов А.А. Взаимодействие компонентов в тройной системе Tl–Ge–Se по разрезам $Tl_2Se-GeSe_2$ и $TlSe-Ge$. Журн. неорг. хим. 1978. 23 (2). С. 497-501.
251. Бабанлы М.Б., Кулиева Н.А. Системы $Tl_2Se-GeSe_2$ и $TlSe-GeSe$ ($GeSe_2$). Журн. неорг. хим. 1983. 28 (6). С. 1557-1560.
252. Староста В.И. Взаимодействие в системах $Tl_2S(Se)-Si(Ge,Sn)S_2(Se_2)$ и получение монокристаллов образующихся сложных халькогенидов: автореф. на соискание ученой степени канд. хим. наук. Ужгород. 1984. 22 с.
253. Лазарев В.Б., Переш Є.Ю., Староста В.И., Мудрый В.В. Фазовые равновесия и свойства соединений в системах $Tl_2S(Se)-SnS_2(Se_2)$. Журн. неорг. хим. 1985. 30(6). С. 1502-1506.
254. Бабанлы М.Б., Кулиева Н.А., Юсибов Ю.А., Гасанов Р.Ф. Диаграммы состояния разрезов $Tl_2S(Se)-GeS(Se)$ тройных систем Tl–Ge–S(Se). Изв. АН СССР. Неорг. матер. 1985. 21 (10). С. 1645-1648.
255. Кулиева Н.А., Бабанлы М.Б., Сагтар-Заде И.С. Тройная взаимная система $Tl_2Te+Ge=2Tl+GeTe$. Изв. АН СССР. Неорг. матер. 1982. 18 (5). С. 764-768.

256. Готук А.А., Бабанлы М.Б., Кулиев А.А. Фазовые равновесия в системах $Tl_2Se-SnSe$ и $Tl_2Se-PbSe$. Неорг. матер. 1978. 14 (3). С. 587-589.
257. Готук А.А., Бабанлы М.Б., Кулиев А.А. Фазовые равновесия в системе $Tl-Sn-Te$. Неорг. матер. 1979. 15(8). С. 1356-1361.
258. Dichi E., Kra G., Eholie R., Legendre B. Systeme ternaire thallium-etain-tellure. II*. Etude des coupes isoplethes $SnTe-Tl_4SnTe_3$ et $Tl_4SnTe_3-Tl_5Te_3$. J. Alloy Comp. 1993. 194. P. 155-161.
259. Gawel W., Zaleska E., &Maskiewicz E. Phase diagram for the $Tl_2Te-SnTe$ system. J. Therm. Anal. Calorim. 1990. 36 (7-8). P. 2323-2327.
260. Малаховська-Росоха Т.О. Характер фізико-хімічної взаємодії у ситемі $Tl_2Te-SnTe$. Наук. вісник Ужгородського у-ту. Сер.: "Хімія". 2011. 2 (26). С. 16-18.
261. Філеп М.Й., Сабов М.Ю., Погодін А.І., Малаховська Т. О. Стабільність фаз Tl_5Te_3 та Tl_2Te . Наук. вісник Ужгородського ун-ту. Серія "Хімія". 2017. 2 (38). С. 14-17.
262. Філеп М.Й., Сабов М.Ю., Барчій І.Є., Соломон А.М. Фізико-хімічна взаємодія у системі Tl_2S-PbS . Наук. вісник Ужгородського у-ту. Сер.: "Хімія". 2011. 2 (26). С. 9-12.
263. Malakhovska-Rosokha T.O., Sabov M.Y., Barchii I.E., Peresh E.Y. Phase equilibria in the $Tl_2Se-PbSe$ system and growth and properties of Tl_4PbSe_3 single crystals. Inorg. Mater. 2011. 47 (7). P. 700-702.
264. Малаховська Т.О., Сабов М.Ю., Барчій І.Є., Переш Є.Ю. Деякі особливості фізико-хімічної взаємодії у системі $Tl_2Te-PbTe$. Наук. вісник Ужгородського ун-ту. Сер. "Хімія". 2008, (2) 19. С. 8-10.
265. Malakhovska T.O., Sabov M.Yu., Peresh E.Yu., Pavlyuk V., Marciniak B. Crystal structure of Tl_4PbSe_3 ternary compound. Chem. Met. Alloys. 2009. 2 (2). P. 15-17.

Наукове видання

Барчій І.Є., Малаховська Т.О., Переш Є.Ю., Сабов М.Ю., Філеп М.Й.

Системи Tl_2X-BX_2 , Tl_2X-BX (В – Si, Ge, Sn, Pb; X – S, Se, Te): фазові рівноваги та кристалічна структура проміжних сполук

Монографія

Гарнітура Times New Roman.

Формат 60×84/16. Ум.друк.арк. 5,81. Зам. № 47. Наклад 300 прим.

Видавництво УжНУ «Говерла»

88000, м. Ужгород, вул. Капітульна, 18.

Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців,

виготівників і розповсюджувачів продукції

Серія 3т № 32 від 31 травня 2006 року

Віддруковано: _____

С 40

Системи Tl_2X-BX_2 , Tl_2X-BX (B – Si, Ge, Sn, Pb; X – S, Se, Te): фазові рівноваги та кристалічна структура проміжних сполук: монографія / Барчій І.Є., Малаховська Т.О., Переш Є.Ю., Сабов М.Ю., Філеп М.Й. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2019. 100 с.

ISBN 978-617-7333-92-9

Наукове видання містить відомості щодо фізико-хімічних взаємодій у трикомпонентних системах $Tl-B-X$ (B – Si, Ge, Sn, Pb; X – S, Se, Te), які досліджені авторами та представлені у науковій періодиці. Аналіз характеру взаємодії базується на дослідженні фазових рівноваг вздовж квазібінарних перерізів Tl_2X-BX_2 , Tl_2X-BX , природи проміжних (бінарних та тернарних) сполук, характеру плавлення, формування відповідних твердих розчинів на їх основі та вивченні кристалічної структури. Опис бінарних та тернарних систем містить коротку інформацію щодо типу діаграм стану, можливих фазових перетвореннях та фізико-хімічної взаємодії компонентів, методів дослідження та синтезу.

Рекомендована науковцям, що працюють у галузі неорганічного матеріалознавства, аспірантам та студентам хімічних спеціальностей.

УДК 546:544.344:548.736(02.064)